

6
Д13

1983

ҚАЛМАҚАН
ӘБДІҚАДЫРОВ

ҚАЗЫМУҚАН

6
A13

КАЛМАҚАН
ӘБДІҚАДЫРОВ

КАЖЫМУҚАН

ПОВЕСТЬ

1983

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
МӘДЕНИЕТ АРХИВІ

ҚАЗАҚТЫҢ
МЕМЛЕКЕТТІК КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ БАСПАСЫ
АЛМАТЫ — 1951

МАЗМҰНЫ

	Беті
I. Алып денелі адам	5
II. Қар күреген бала	7
III. Тышқанная піл де қорқады	10
IV. Жаяу сүйреген шана	12
V. Көптің көмегі	15
VI. Қабан көлдегі күрес	21
VII. Ұлы Петрдің қаласында	33
VIII. Парижда	57
IX. «Жиб-жица» күресі	77
X. Мырза	81
XI. Палуан-шолақпен кездесуі	92

**Оңтүстік Қазақстан облысы, Шауілдір ауданы,
„Ақтөбе“ колхозы ҚАЖЫМУҚАНҒА**

Қажымұқан жолдас, Қызыл Армияның Әуе күштеріне қамқорлығыңыз үшін менің сәлемімді және Қызыл Армияның алғысын қабыл алыңыз. Сіздің тілегіңіз орындалады.

И. Сталин.

«Социалистік Қазақстан», 29 сентябрь, 1944 жыл

Москва, Кремль

**Совет Одағының Маршалы СТАЛИН
жолдасқа**

Сіздің данышпандық басшылығыңызбен қаһарман Қызыл Армия неміс-фашист армияларын талқандап, сүйікті Отанымызды неміс басқыншыларынан тазартып жатқан күндерде, мен жетпіс бес жыл өмірімнің елу бес жылын спортпен өткізген қарт палуан жауды біржолата талқандайтын күнді жақындату үшін, өзімнің еңбекпен тапқан 100 мың сом қаржымды жеңіс қорына беремін. Сізден осы қаржыны қазақ батыры Аманкелді Имановтың атында соғыс самолётін жасау үшін нұсқау беруіңізді өтінемін.

Сталин жолдас, Отанымыздың игілігі үшін Сіздің көп жасауыңызға тілектеспін.

Оңтүстік Қазақстан облысының Шәуілдір ауданындағы «Ақтөбе» колхозы, французша күрестің дүниежүзілік чемпионы

Қ а ж ы м ұ қ а н.

«Социалистік Қазақстан» 29 сентябрь, 1944 жыл.

I. АЛЫН ДЕНЕЛІ АДАМ

Үлкен көк атқа жөгілген жеңіл арба Қазықұрт тауының батыс жақ бөктерімен, Шімкент — Ташкент арасындағы тас жолға қарай ойысып, жүріп келе жатты. Атты айдап келе жатқан он үш, он төрттегі жас бала, оған таяу, арбаның дәл ортасына, маалдасын кұра отырған алып бейне, жанына келгенше кісі өкенін айырғысыз бір адам. Арба жеңіл де болса, елу лүт жүкке шабағы шыдарлық мықты еді. Оның үстінде қалбыйып көрінгендей көлемді жүк болмаса да, салмағы едәуір болатын. Ат айдаушы бала мен ұсақ-түйек темірді есептемегенде: үлкен кісі бір жүз жыйырма екі килограмм, қысқалау сабы бар балға он алты килограмм, арбадан тұмсығы шығып келе жатқан рельс екі жүз сексен сегіз килограмм, әрқайсысы он килограмм келетін бір буда шыбық темірлер, сондай темірдің бірнешеуі қыйқа-жыйжасы шығып, бұралып қалған; олар да соның үстінде. Шынжыр, шынра, тақтай тағы-тағыларын қосқанда, үстіндегі екі адамнан басқа, көлемді жүк көзге түспейтін арбада жарты тоннадан асатын ауырлық бар еді. Қос аттың жүгін тартатын көк ат болмаса, жай атқа бұл жүкті сүйреп жүру қыйын да еді.

Көк аттың бұл жүкті дамылсыз сүйрегеніне ай жарымнан аса уақыт өтті. Шынжыран шілденің аяғын ала, осы келе жатқан беті Шімкенттен шығып еді, Шәуілдір,

Шаянды, Арыс, Бадамды, Мақта-арал, Кировты, Сарыағаш, Келесті, Бостандық, Қаратасты аралап, Қазыкүрт колхозына коньп, Шарапханаға ат шалдырып алып, Шімкентке қайта оралайын деген беті осы еді.

— Ата, жолдың айрығына да жақындадық. Шарапханаға соғамыз ба? — деді бала.

Үлкен кісі жанбасындағы кенеп қаптың бұрышын баржыйған бармағымен мыжғылап қойып.

— Балам, мына бір шөбі бар төмпешікке бұрылшы. Атты шалдырып, қапшықтағыны санап көрейін. Мөлшерге келсе, Шімкентке тіке-ақ тартып кетейік.

Бала айтқан жеріне бұрылып, атын доғарды. Үлкен кісі арбадан қапшықты алды да, брезент шекпенін төбешіктің үстіне жайды. Қапшықтың аузын шешіп, сілкіп жіберді. Жабағы жүндей түйдектелген қағаз ақша шекпеннің үстіне төбе болып үйілді.

— Әй балам, мынау ақшаның жүз сомдығын бір бөлек, елу сомдығын бір бөлек, ұсақтарын өзалдына шығара бер. Мен санап, буа берейін.

Ақшаның көпшілігі жүз сомдық еді, ұзақ отырып санап, он мың сомнан буа берді. Буманың он бір бөлегін қапқа салғанда бес мың сомдай ұсақ ақша қалды.

— Балам, осыны орамалына түйіп, шешене апарып бер. Інілеріңнің керегіне жаратсын... Балам, сен жазуды жақсы жазасын ба?

— Жазамын, ата.

— Қалам, қағазың бар ма?

— Бар.

— Қағаз, қаламыңды ал да, сен жаза бер:

«Елімнің көркі, өмірімнің өркені, еңбекшілердің көсемі, бауырым Сталин! Қазақ халқының жетпіс бес жастағы палуаны Қажымұқан Мұнайтас ұлынан туысқандық, жолдастық тілек. Қаныпезер қараниетті жаудың елімізге тиіп, гүлденген еңбегіміздің тыйышын кетіргеніне екі жыл толып, үш жылға айналып барады. Қанды майдандағы қаһарлы үнінді күнде есітеміз. Қанды

ҚАЖЫМУҚАН

не үшін төгетініміз де түсінікті. Қазақ халқының ерікті ел болуына көмектескен орыс халқы өрттің жалынына түсті. Украиналық жай қыйысқан досым Поддубныйдың елі де жау тебінінде жатыр. Ұлы елдің жау жолына бөгесіні болмаса, ол өртті біз алдақашан көрген болар едік! — «Жауды жеңу үшін жаныңды сақта, жаныңды сақтау үшін жаныңдағыны сақта!» Майдандағы ұл, қызының жеңісі үшін қасындағы ата, ананың, қарындас, інінің үздіксіз еңбегін көре отырып, мен де жай отыра алмадым. Жетпіс бес жасымда айыр ұстап, шәмеле көтеріп, қырман басқаным олқы көмектей көрінді.

Менде басы артық мал, кұнды мүлік өмірі болып көрген жоқ, қандай бағалы қазнадан болса да қымбат күш болды. Соның арқасында — «Әлемнің палуаны!» деген ат алдым. Менің сарқылмас қазнам — халық. Суалған көлдің жалтырындай күшімнің сарқындысын көрсетіп, жүз мың сом ақша жыйнадым. Самолётпен келген жау — самолётпен жойылысын! Қартайғанда жалаңаш кеудеме тас сындырып, иығыма рельс иіп, тісіммен жүкті арба сүйреп, қыртыстанған шекемнен ащы тер шығарып тапқан қаржыма бір самолёт соқтыр. Отан соғысының ержүрек армиясына мінгізген атым болсын!

Тілегімді қабыл ет. Көп жаса, Сталин!»

Осы хатты жаздырып, қайталап оқытып, тез қалтасына салды да:

— Балам, атыңды жек. Шімкентке тіке тарт. Бұл ақшаны банкке өткізейін, — деді.

Менің бұл әңгімеде айтайын деп отырғаным — осы кісінің өмірінен бірнеше үзінділер.

II. ҚАР КҮРЕГЕН БАҒА

Ақпан-қаңтардың сақылдаған аязы. Қыламықтап қырау ұшқындап, барлық заттың сыртына мұздан сауыт жігізіліп тұрды. Қызылжар қаласының орталық көше

сіндегі бір қорада, үлкен сарайдың темір қақпасы кен ашылып, ішінен «һауһһалаған» дауыс естіліп жатты. Бұл саудагер Иван Ногичтің қоймасы еді. Күзде сойылған малдың еті мен майы енді ішкі Россияға жөнелтіліп жатыр, оны тасу үшін 60 пар ат-шана жұмсайтын кіреші бай Масликов кіресін алып еді. Отыз пұт май құйып қатырған кеспекті он адам жабылып, орнына қозғалта алмай жатты. Сарай ішіндегі дауыс солардың үні.

Қораны басқан қарды күреуге жалдаған 15 — 16-дағы жас бала, сарайға қайта-қайта қарай берді.

— Сен онда неге қарайсың? Қарыңды күре де, тиеті тыйын-тебенінді алып, құры. Саған қандай тамаша, сарайдың есігіне қарай беріп...

— Сен балдырламай маған айтшы, сонда не істеп жатыр?

— Тау көтеріп жатыр.

— Сонда, сарайға кірген тау көтерілмей ме? Шұылдап басымды ауыртты. Өздері адам ба, шайтан ба!..

— Охо-хо! Мынаның сөзі отыз пұттан гөрі ауыр екен. Жібер сарайға, көтерілмей жатқанның не екенін көрсін, деді тұлыпты көмілтіп кітіп, қақпа аузында тұрған саудагер.

— Ей, бар енді. Мырза көрсін деп тұр.

— Көрсен немене?.. — деп қар күреген бала есім алдында тұрғандарды қаңбақтай қақтырып, сендей соқтырып, қаға-маға сарайға кіріп келді.

Басқаны бүрліктірген аяз, оған шыбықсыз жаз сыяқты. Үстінде мақталы жыртық шапан, желғабыл беліне қыстырып, бас киімін қолына ұстап, сарайға кіріп келді. Тұрған орнынан жарты кездей ғана жерге әрең жылжыған кеспектің қасына тоқтады.

— Көтерілмейтін таулардың осы ма?

— Саған қалай көрініп тұр?

— Тау дегенге таңырқасам, су шезектей-ақ ыдыс қой, он кісі жабылып, қаланы жаңғыртырып жүргендерің! Шананды есік алдыңа әкел, бай.

— Кәні жөрейік күшінді,— деді іргеге қарай ысырылған екі мырза.

Бала енкейе беріп, кеспекті нығымен қағып жіберді. Астына салған ломдар мен қада ағаштар шатыр-күтір қырап, отыз пұт тоямай ұршықтай дөңгелене жөнелді. Шой табан екі завод атын жеккен жүк шалаға қалай барып түсіп қалғанын, тұрғандар сезбей де қалды.

— Ей, мынау адам емес шығар?

— Енді кім?

— Бір жақтан келген дыю ма, пері ме, бірдеңе шығар...

— Не де болса, он кісі көтере алмағанды бір өзі көтерді, жарайды! Міне, саған елу тыйын,— деді сарайдың қожасы.

— Жыйырма тыйын мен берем,— деді Масликов, кең барқыт шалбарының қалтасына баржыйған семіз қолын сұғып жатып.

— Сен енді байдың. Қар күрегеніңе тыйын алма,— деді қораны күретіп жатқан қамбашы.

— Былшылдамай он бес тыйынды әкел! Мен бай кісі емес, сол маған тамақ болады. Жетпіс тыйынды әкеле берем,— деді жалпақ қайың күрекпен шөмелейлеп, қарды биік қорадан асыра атып жатқан бала.

— Масликов, сен мына қазақты қолыңа түсіріп ал. Қірекешіңе мұндай адам керек қой. Ол реті келгенде жыйырма кісінің жұмысын істейді.

— Өзім де ойлап тұрмын. Бірақ, ол жыйырма кісінің тамағын да ішеді ғой.

— Немене? Саған үсіген қартөп пен сасыған балық жетпей ме? Бере бер астырып.

Бала қарын күреп болып, тыйынды алған соң, Масликов қойын дәптерін алып, балаға:

— Сен қайдан келдің, ә?.. Мен білем, сен Қызылжардікі емес. Қай болыстан?— деді.

— Ақмола облысы, Сартерек болысы.

— Әкеңнің аты кім?

— Мұңайтпасов Қажымұқан

— Жарайды. Сен маған жігіт боласын, дұрыс па?

— Не бересін?

— Мен саған бәрін берем. Тамақ менікі болады. Сенікі киім жоқ, киім берем. Мына үлкен жігіттерге қандай айлық берсем, сондай айлық берем, — айың бір сом сексен тыйын.

— Ей тамыр, оның аз ғой. Рас, мен жұмыс іздеп келдім. Әжем, әке-шешем бар. Кедей кісіміз. Ең болмаса, менің тапқаным солардың қант, шай, нанына жететін болсын, аздап қосынқыра.

— Менен басқа кісі саған сексен тыйыннан артық бермейді. Мен сені аяп, үлкен жігіттерге беретін айлық беріп тұрмын.

Бала ойланып тұрып, тұрып: — Жарайды, — деді.

Келешектегі әлемнің (дүние жүзінің) палуаны Қажымұқан Масликовқа осылай келіп, жалшылыққа тұрды.

III. ТЫШҚАННАН ПІЛ ДЕ ҚОРҚАДЫ

Қажымұқан, Масликовтың үйіне келген күні, жалпы кіреші жалшылар жататын жатақханаға орналасты. Сабан төселіп, пеш қойған сарайдың бір бұрышы тиді. Сонда түнеп шықты. Ертеңіне қожасы Қажымұқанды өз үйінің ауыз бөлмесіне шақырып, отыз пұт кеспекті доп қылып домалатқан дәуді өзінің қатын-баласына, қонақтарына көрсетіп, оның көп жігітінің бірі болғанын айтты. Күшті балағы айнала карасып, бойын аршындап, салмағын өлшеп, Масликовтың кереметтей етіп айтқанына сенбеді.

— Бұл қалай отыз пұт көтереді? Бойы екі жарым қез, салмағы 200 қадақ. Рас, мойны, қол-аяғы жуандау. Бірақ отыз пұт жүкті көтеруі мүмкін емес, — деп, есепшісі өзінің өгіз өлшейтін есебін айтты.

Өз сөзін қостамағанына Масликов та ренжіп:

— Жарайды, сендер сенбей-ақ қойыңдар. Мұңайтпасовтың кереметін кейін көрерсіңдер, — деді. — Ал, бала, қалай ұйқтадың? Жатақхана жылы ма екен? Жігіттердің арасы көңілді болар? Олар домбыра тартады, өлең айтады, карта ойнайды. Шынында да, біздің үйден сендердің жатақханаларың қызық...

Қажымұқан біртүрлі көңілсіздік кейпін көрсетіп:

— Қожайын, мен оншалығын білмеймін, түнімен ұйқтағаным жоқ.

— Неге?

— Ішінде ұрыс, жанжалдары көп екен. Тағы бір бәлесі — төсеген сабанның арасында тышқан бар екен. Сонан ұйқым келмеді...

— Сонда, сен неден қорықтың? Олар жанжалдасқанда саған не қылады, төртеу — бесеуі жыйылып отыз пұт болмайды, лақтыр:лайсын ба, шетінен...

— Жоқ, айта көрмеңіз.. Әжем (әжесі — Мұңайтпасовтың шешесі, Айсары деген кісі, атақты батырлардың бірі Лұқтің қызы) ұрысқан жаман болады деген. Менің төбелеске, шуылдап сөгісіп жатқанға жаным қас.

— Ал тышқаннан қорықтың ба? Неге ұйқтай алмадың?

— Тышқан жаман ғой, олардың шыйқылдаған даусы естілген жерде мәнің ұйқым келмейді. Әжем: тышқаннан піл де қорқады дейтін.

Масликовтың үйіші, өзі қосылып қарқылдап, көздерінен жас ағып шүлді...

— Міне, отыз пұт көтерген палуан!.. Тышқаннан басқа неден қорқасың?

— Онан басқа ешнәрседен қорықпаймын.

— Қасқырдан ше?

— Ой, тәйірі, қасқыр, аю, қабан дегендер — ит емес пе? Иттен кісі қорқа ма? Тек мына, тышқанның шыйқылдағаны жаман...

Қожасы үйшімен күліп-күліп, Қажымұқанды асуінің ауыз болмасын жататын етті де, өзіне екі ат, бір шана беріп, отын әкеліп тұру жұмысын тапсырды.

IV. ЖАҢАУ СҮЙРЕГЕН ШАНА

Сағаттың тіліндей айналған күн өте берді. Қажымұқанның қарағайды қамыстай қаусатып, қолымен тартып күлатқаны, талай ауыр жүкті жалғыз тиегені аңыз болып айтылып жүрді. Челябинск, Қазан, Уфа, Самараға бірнеше рет барып та қайтты. Бойы өсіп, буыны катып, он сегіздегі жігіт болды.

Қыс ортасы ауып, февральдың ішінде, Қызылжар айрықша суытты. Масликовтың үйіне отын да, шөп те шақ келмеді. Ауыр жұмыс қайда болса, Қажымұқан сонда жұмсалып әдетке айналды. Айдың аяғына таман ішкі Россияға кеткен көліктер келіп, қаладан жыйырма шақырым жердегі шөпке Қажымұқанның қасына төрт шана қосып, бес көлік жіберді.

Масликовтың үйішіне Қажымұқанның ауыр мінезі, тілалғыш, тәртіптілігі қатты ұнаған еді. Ол қандай жұмыс тапсырылса да орындап келуіне әбден сенді. Сондықтан:

— Коля, (оны Масликовтың үйіші Қажымұқан деуді қыйын көріп, «Коля» деп атап кетті) мүмкіндігің болғанша шөпті тез жеткізуге тырыс. Басқаларға қарамай, шөбіңді алдымен тиеп ал да, келе бер. Жолдан келген аттар тілін тістеп аш тұр, — деді қожасы.

— Жарайды, — деді Қажымұқан.

Түн ортасы ауа жүріп кеткен шөпшілерге қар басқан соқпақпен жүру ауыр болып, аттарын болдыртып, түсте шөпке әрең жетті. Қажымұқан жақсы деген екі атты таңдап жексе де, ауыр жол аттарын болдыртып тастады. Аяз сорып, әлсіреп келген жігіттер қарға көміліп, төбе болған шөпті көріп, үрейлері ұшты. Оның қарын

аршу үшін, бір күн керек сыяқты. Жолдастары қарды қай жағынан ашып, шөпті қалай тиеу керегін кенесіп, әртүрлі тәсілдерін айтып, көп тұруға айналды. Оған дәті шыдамаған Қажымұқан шөптің шеті көрініп тұрған бір бұрышына келді де, арасына бастырықты ырғап-ырғап кіргізіп жіберіп, нығымен көтеріп тастады. Шөл-мөбімен үйілген қар түндіктей төңкеріліп түсті.

— Ой, мынау не істеді өзі?! — десті, қалай ашып алудың амалын таппай, есі шығып тұрған жолдастары.

Оған Қажымұқан жауап қайырмады, бастырықты тағы бір сұғып екінші көтеріп тастағанда, үйілген шөптің жартысы ашылып қалды. Бір айыр шөпті аттарының алдына аттарып салды да, шаңасын доғарып, сүйретіп әкеп, шөпті тией берді.

— Ей, сен не істеп жатырсың? Көмбе қарға атты қалай әкеп жекпексің? Батып кетеді ғой, — десті жолдастары.

— Менің оны өлшеп, ой тауысуға уақытым жоқ. Қожайын айтты, мен шөпті тез жеткізуім керек. Осыдан басқа маған түктің керегі жоқ.

— Мына күрткік қар атты көтере алмайды деп тұрмыз ғой.

— Атты көтермесе мені көтереді! Менің атқа шейін сүйреп баруға мұршам келеді ғой деп тұрмын.

— Соны қойшы, нан жеп, әл жыйнайық та, сонан кейін қалай тиеп алуды ойласармыз, — десті суынған бойларын жылытқалы, беттерін уқалап, қолын қолына соғып жүрген жігіттер.

Жолдастары нандарын жеп болғанша, Қажымұқан шөпті таудай қып тиеп болып, бастырығын тартып, тертесінен ұстап, итшанадай сүйретіп, аттарының қасына апарды да, нанын жеді.

* * *

Қажымұқан атын жегіп, жеті — сегіз шақырымдай шыққанда, қарсы алдынан боран соға бастады. Үйе тиел-

ген шөпке қарсы соққан қарлы жел ернеуін көтеріп, өнменінен итергендей болып, аттың аяғын қыя басқызбады. Аттардың жүргенінен тұрғаны көбейді. Күн батып, дүлей қараңғы түн басты. Қажымұқан шананың жетегінен сүйрелеп, атқа көмектесті. Айыр шаншып, артынан да итеріп көрді. Шекеден аққан тері өңіріне тамып, көкпенбек мұз болып қатып жатты. Қалаға жеті шақырым қалғанда, бір ат аяғын басуға мұршаосы келмей, төрт аяқтап тұрып алды. Біза кернеген шөпші, айырын шананың артына көмейлете шаншып, үрінді қарға көміліп тұрған шананы итеріп жібергенде, ортадағы жүре алмай тұрған ат бүктелілген бойынша шананың астына шалқасынан түсті. Жанына жеккен ат қайрылып, сыртқа шығып кетті. Қажымұқан шананы кейін итеріп, астындағы атты босатқанша, ол өліп те қөтті. Шөпте біраз демін алып отырды да, өлген аттың қолдауынан делбені салды да, кеудесін көтеріп, шөптің бастырығынан байлады, басы көтеріліп, салбырап тұрған бөксөсін иығына салып тұрып, шананың үстіне лақтырып жіберді. Өзі белкөтерме қайысты шанаға байлап, қалған атқа пар болып, шөпті сүйреп, қаланың шетіне шейін алып келді. Қалаға кірген соң, ол ат та аяғын басудан қалды. Оны шананың артына байлай салып, өзі сүйрей берді. Ел тұрып, қорасының қарын күрей бастағанда, адам сүйреткен дәу шана шөп, бір атты үстіне салып, бір атты артына байлап, Масликовтың қорасына кірді. Бұл алып күштің кім екенін білу үшін, Масликовтың қорасына келгенше ондаған қала адамы шананың артынан ерген еді.

Төбедей болып, үйіле тиелген шөпті шана қораға атсыз кіргенде, Масликовтың үйіші, жалшы жігіттері үрейдене далаға шығысты.

— Ойбай, ат қайда?.. Иттің баласы,— деп жан даусы шықты байдың.

— Шөп те, ат та шананың үстінде, қожайын, далада қалған ешнәрсе жоқ, — деді бала.

Қожайын өлген атты көріп:

— Шақырындар городовойды! (Қалада тәртіп сақтайтын полицей). Мына шошқаға акт жасасын,— деді.

Екі городовой келіп:

— Сүйрет шананы, шөп, атымен! Полицеймейстерге (тәртіп сақтаушы саяси басқармашының начальнигі) алып барамыз,— деді.

Үсті-басы термен буланып, аппақ қырау басқан Қажымұқан, үстіндегі өлген атымен шөпті сонда сүйретіп кетті.

V. КӨПТІҢ КӨМЕГІ

Қажымұқан полицеймейстердің кеңсесіне қарай шананы сүйрей жөнелгенде, оның соңынан қаланың үлкен-кішілі жүздеген адамы шұбап бірге кетті. Городовойлар оларды серпілту үшін қанша түсін суытып жекірсе де жұрт оны елемеді. Балалар үрінді қарды қайыстай тіліп келе жатқан шананың артынан итерісіп, Қажымұқанның ауыр жүгін жеңілдете түсті. Қораға жақындаған соң, городовойлар шананың жанындағыларды қуып, кеңседегі бастығына кірді.

Бастық маңызданып, есік алдына шыққанша, шана сүйреген Қажымұқан полицеймейстердің қорасының қасына тақалып қалды. Үйе тиелген шөптен сүйреген адам көрінбейді. Боран үрлеп, ақ қарды тықпалап тастаған шөптің үстінде аяғы сөрейіп, ат жатыр. Шананың айналасында, орқояндай ойнақ салып, балалар жүгіріп жүр. Қолдарына шелегін, күрегін ұстаған әйел, еркектер шана сүйреген адамды көріп қалуға ұмтылып, аяқтарын жүгіре басып, мойындарын созады. Бастық көше толған кісілерді көрді де, шошып кетіп:

— Бұл не үшін қаптап жүрген адамдар? — деп, жанында тұрған городовойға қарады.

— Ұлы мәртебелі мырза, өзіңіз білмейтін не бар?.. Еріккен ел жаяу шана сүйреткенді қызық көріп жыйналғаны ғой.

— Неге кумайсындар бұларды?

— Қууын қудық, таксыр. Бірақ қусақ қорасына кіреді де, қасына жісілерді қосып алып, қайта жүгіріп шығады.

— Қуындар! Қазір тарасын! Шана сүйреткен қазақ та қызық бұлар үшін. Тарт! Шананы қораға кіргіз, — деп бастық кеңсеге кірді.

Қажымұқан шанасын сүйретіп, полицеймейстердің қорасына кіріп кетті.

Қораның есігі жабылған соң, екі городовой жыйналған адамдарға:

— Жауырындарыңды мына дойыр тілсін демесеңдер, тарандар! — деп қолындағы қамшысын көпке көрсетті.

— Оныңды бізге неге көрсетесін? — деді біреу.

— Неге кетпейсіңдер? — деп городовой мұртын тікірейтті.

— Қызық көреміз.

— Қандай қызық?

— Біздің Петербург, Москвадағыдай театр, циркіміз жоқ... Жаяу шана сүйреткенді көрсек те қызық. Көшеге жыйналған елге сендердің бастықтарыңның өкпесі қысылып тұр ма? — деді бір тігінші.

— Ей, мұртыңды сыламай, жаңалы шана сүйреткенді бөрі шығаршы! Сенің көшең бізді көтере алмаса, өзіміз үйімізге апарып көреміз. Мұртыңды несіне тікірейтесін!.. Оныңды күнде көріп жүрміз ғой, — деді базардың орнын сыпыратын қарауылшы городовойға жақындай түсіп.

— Енді тарандар. Ол бұл қорадан шықпайды.

— Неге?

— Ни ишлап?

— За что? — деген дауыстар жамырай шықты.

— Ол қазнаға пайдасы тиіп тұрған Масликовтың атын өлтіріп, шанасын сындырып отыр.

— Е, Масликовтың баи түсейін деп, дамыл тапқызбай айдатып, тыйтығына жеткізген аттары жылда қырылып жатады ғой! Өлген атын жалшыларына төлеткізеді.

Ұрып, ұрсып, жәбірлейді. Боранға ұшып өліп, жарымжын болған жалшысы аз ба? Сендер соны қораларыңа неге қамамайсыңдар? Кеше шөпке кеткен бес көліктен шөпті жаяу сүйретіп, біреуі ғана келді. Қалған төртеуін қар басып, даяда қалды. Аты түгіл, адамы да қырылып қалған шығар. Городовойлар, оны неге іздемейсіңдер? — деп біреу дүрсе қоя берді.

— Кетпеңдер! Босаған соң дәуді алып барып, тамашасын көреміз. Отыз пұттық кеспекті қақпақыл ғып ойнайды дейді. Үйдей карағайды аяғымен теуіп сындырады дейді... Сонысын көреміз, — деп даурықты біреулер.

— Бастық қайда? Бай: ат қырылатын болды, шөпті қайтарсын деп жатыр, — деп екі ат жетелеп, Масликовтың бір жігіті келді.

Бастық тарамай тұрған көпке қабағын шытып, өзі шықты.

— Мырзалар-ау, түсіну керек қой... Сіздерге тарқа деген тәртіп берілді. Неге тындамайсыңдар? Көңіл қалдыратын қылық осылайдан шығады енді.

— Полицеймейстер мырза, көңіл қалдыратындай көпшілік не істеп тұр? Өз аяғымызбен қар басып тұрмыз. Оның салмағы кімге түскендей?..

— Бұларға ұқтырудың өзі бір жұмыс, — деп суыққа шыдамаған бастық даурығып, әлденемеңе айтып, ішке кіре бергенде, Масликовтың қамбашысы келіп:

— Тақсыр, шөпті шанасымен қайтарсын деп, бай ат жіберіп еді, соған рұқсат етсеңіз...

Көпшілікке кұрсанған ашудың шарпуы оған да тиді.

— Мен тергеп, тексеріп, акт жасамай, ешнәрсені қорадан шығармаймын!

— Тақсыр-ау, аттар аштан өлуге айналды!..

— Масликовтың өзі өлсе де, айтқаным айтқан! Атымды өлтірді, тексәр деген өзі. Тергеймін енді, — деп бастық ашуды есікті тарс еткізіп жауып, ішке кіріп кетті.

Балалар полицеймейстердің қорасының жан-жағынан асылып қара:

Северо-казахстанская
ОБЛАСТНАЯ БЕЛОРУССКАЯ
ГОСУДАРСТВЕННАЯ БИБЛИОТЕКА

1983

1983

— Әне, шаңасы қораның дәл ортасында тұр. Өзі қардың үстінде жалаңбас отыр... Әне, тұрды.. Кеңсеге кіріп барады, — десіп шулады.

Городовойдың біреуі, елді тарата алмаған соң, солардың «дәу» туралы әңгімесіне өзі де араласты. Өзгелердің өлшеусіз мақтауына бұл есепті дәлелімен араласты.

— Бұл, шынында дәу... мына шөп кемінде қырық пұт. Арасына кірген қары бес пұттан қалай кем болар екен?.. Ал анау ат он бес пұт қайтсе де болады. Сонда 60 пұт жүкті жеті шақырым жерге жаяу сүйрегені ғой. Тегі жай бала емес, — деді.

Бастық кеңсесіне кіріп, Қажымұқаннан жауап алды.

— Сенің Масликовка жұмыс істегеніңе қанша болды?

— Үш жыл.

— Жасың нешеде?

— Оны білмеймін, әйтеуір жылым түйе...

— Түйе деген немене?

— Түйе — түйе. Малдың ең үлкені.

— Оның жаспен қандай байланысы бар?..

— Қазақта сондай жас болады: сыйыр, қой, жылқы — бәрі бар...

Ешнәрсеге түсінбеген полицеймейстер:

— Далада тұрғандардың ішінде қазақ бар ма екен, шақырындаршы бермен, — деп, есік алдында тұрған городовойға бұйырды.

Ол таяқты ақсақалды ертіп кірді. Полицеймейстер қартқа қарап:

— Мынау: «жылым түйе», дейді. Осының жасы сонда нешеде болады? — деп сұрады.

Қарт Қажымұқанға қарап:

— Түйе жылға ілінбеген. Жылың тышқан шығар.

— Айта көрмеңіз, ақсақал! Тышқаны құрысын! Әжем: «жылың мақлұқтың ең үлкені», деген. Түйеден үлкен мақлұқ бола ма? Соны айта салып едім.

— Ендеше жылың ұлу екен. Ұлу деген — балық. Ба-

лықтан үлкен мақлұк болмайды,— деді де, шал есептеп.
— Мұның жасы он сегізде,— деді.

— Жарайды, бара бер, — деді бастык шалға. — Ал жұмыс істегеніңе үш жыл болыпты. Масликовтың сонан бері неше атын өлтірдің?

— Осы шөптің үстінде жатқан ат. Мен ешуақытта ат өлтіргім келмейді.

— Енді қалай өлді?

— Масликов шөпті көп тие, деді. Көп шөпті тарта алмай, ат тұрып қалды. Мен шананы итеріп жібердім. Шананың астына түсіп, өліп қалды.

— Ат қалай астына түседі?

— Атыңды ана шананың алдына қой. Мен шананы итеріп, қалай түскенін көрсетейін.

— Е... не. Сен менің атымды да өлтіргің келген екен, ә? Мен саған көрсетермін атты!..

Есіктен сөйлей, тұлыпқа оранып, кеңсеге Масликов кірді.

— Аттарымның ішіндегі асыл тұқымды ең жақсы атым еді. Россиядан әкеліп, Шарафиддин мырза сатып еді. Быйыл жасы он алтыда еді. Баланстағы құны бір жүз сексен сом еді. Жалшылықпен өтеуге бұл иттің өмірі жетпейді. Қалай болады? — деді.

Байдың бетіне тесіле бір қарап, бастык Қажымұқанға:

— Қордың бе? Байлар атының жасына шейін біледі, ал сен өз жасыңды білмейсің. Қай жасыңда қандай жұмыс істегенді біреу сұраса, қалай айтасың?..

— Оны білем ғой. Ана бір жылы өрісте өлген өгізді үйге көтеріп әкелдім. Сонан бір жыл кейін, құдыққа түскен Құтпаңның түйесін шығарып бердім. Быйыл байдың шөбін, өлген атын үстіне салып сүйреп, үйіне, онан осы кеңсеге әкелдім. Бұған жас санаудың не керегі бар?

— Қой ол былшылыңды!.. Полицеймейстер тақсыр, мұнан атты өндіріп бересіз, — деді Масликов.

— Жалақысынан ұста:

— Айлығы бір сом сексен тыйын, оған мұның өмірі жете ме? Мен пәлен жылды күтіп отырамын ба? Оған шейін бұл шайтан, барлық атымды қырып бітіреді ғой. Үйінде малы болса, әкеліп беретін болсын.

— Үйінде мал бар ма?

— Малым көп...

— Кепіл алатын адамың бар ма?

— Кепілдің керегі жоқ. Өзім өтірік айтпаймын.

— Далаға шығып, мына тұрған кісілердің ішінен тауып беретінің бар ма? Кепілсіз болмайды.

— Даладағының бәрі жепіл болады.

— Қалай, бәрі қалай?

— Далаға шығарып көрейік. Даладағы қазақтың біреуі таныйтын шығар, — деді отырғандардың бірі.

— Мұны тануын таныйды. Маған ат төлейтін адам керек, — деді Масликов.

— Бәрін табамын. Тек далаға шығайық, — деді Қажымұқан.

Қажымұқанның далаға шығуы-ақ мұң екен, күтіп тұрған ел нешетүрлі тілмен айқай салысты.

— Ақтысын жазып бітті ме? Бері кел, ортамызға. Көрейікші өзіңді, — десіп, қолынан ұстаған бойымен, көпшілік ортасына алып кетті.

Кеңседен алып шыққандардың әкімгершілігі мен байлығы аяққа басылып, елең қылған жан болмады.

— Ей, ей... кепіл керек оған. Масликовтың атын төлеу керек, — деді полицеймейстер.

— Ненің кепілі?

— Атты төлейді.

— Оған кепілдің керегі не?.. Күнімен соған бола ұстап отырғанша, әлгіде айтсаңыз еді. Тарыдан тау, тамшыдан теңіз тұрғызған көп емес пе бұл? — деді біреу.

— Аты қанша тұрады екен?

— Бір жүз сексен сом...

— Шығарындар бір сомнан! Аты түгіл, Масликовтың әкесінің құнына жеткендей ақша жыйналсын.

Жүздеген қол қойын-қоншына сұғынып:

— Мә-мә! — десті.

Бір уыс ақша Мәсликөвқа ұсыныла берді.

— Осындай мейірімдерің болмаса, ел деп кім айтар еді!.. — деді бір қарт.

Ақшаны қолына ұстаған біреу Мәсликөвтың қолына санап беріп, аттың төленгеніне тілжәт алды. Қалған ақшаны қолына ұстап, Қажымұқан көше толғап көпшіліктің ортасында кете берді.

VI. ҚАБАН КӨЛДЕГІ КҮРЭС

Қазан қаласының үлкен мерекесі «Сабан той» (соқаның біткен тойы, жазды қарсы алу) жыл сайын «Қабан көлде» өтетін. Бұл мерекеге Қазан төңірегіндегі селолар, ауылдар, Самара, Екатерина, Уфа, Златоуст қалаларынан да кісілер келіп, жарменкеге айналатын еді.

Алыпсатарлар, ас пісіретіндер, ағашшауып, аяқ-табақ сататындар, дұғалық жазатын жолдалар, бақсы-балгерлер, дүкен апаратын көпестер, жауырыны жерге тимеген палуандар, ат шаптыратын бәйгікұмарлар, адам алдайтын көз бәйлаушылардың аяқ жетер жердегілері жыйналатын. Жылдағы әдетімен солар түгел жыйналды. Сонда сатылатын малдың бір түрі болып, Омскіден айдаған саудагер Пресняковтың мындағая қойы да келді. Қоймен бірге Қажымұқан да келді.

Көпшіліктің мерекесін қошеметтегендей, жаз жадырап, күн тамылжыған ыстық болды. Ауылдан келген екі татар дәу денелі орыстың жанынан өтті де, сөйлеп келе жатқан сөздерінің желісін өзгертті:

— Міне, мұнысы да желіп үлгірген енді. Мұны қалай етіп жыға алар екен? Еділдің емені сыяқты... Бірақ, көпшілік емес пе? Біреу бел ұстап күресер.

— Күрескеннен не шығады? Кім де болса жылдағдай жығылады да: «Ей, мұсылмандар, давай, ақшала-

рынды әкелі Біздің Иван жықты»,— дейді соғылған дуанбасы...

— Ә, сары Иван осы ма еді, туған?..

— Настоящий өзі.

— Е, солай деңіз. «Сабан тойға» келушілер оның атын да ұмытпайтын болды ғой. Оның қолы тиген кім де болса жығылады... Өткен жылы отырды, отырды да, күресетін адам шықпаған соң, дуанбасы: «Әкел ақшаны», деді. Жүз сомды алды да кетті. Бұл пақырдың өзіне бес-ақ сом ұстатты. Қалғаны дуанбасылардың қалтасына... Бұ дүниенің жыртқыштары мұның тапқаның да қолына түгел бермеуге айналған.

— Ендеше быйыл да солай болады, ағайын; шығатын Иванның тері, тапқаны — ит-кұстың жемі — деген осы!

— Әне, күресетін жеріне барды. Кел енді, барып, қызығын көреміз.

— Әй, менің барғым да келмейді. Бұл Иванмен кім күресе қойсын, текке тұрып, уақыт өтеді.

— Кел енді, Иванның неше тенге алғанын көреміз. Ол да қызық емес пе? Бұл ғарыптың «Сабан тойға» әкелген байлығы, сататын малы, ашатын дүкені осы күші ғана. Енді табысын көрейік.

Екеуі бірігіп, күресетін жерге келді. Қаланың балпаң басқан байлары, кебеже қарын көпестері, сарыала шеңді әкімдері, қуыршақтай құбылтып, алуан түсті жібекке бөленген байлардың қыз, қатындары — асыл тас, алтын, күмісті құлақ, мойын, саусағына сығылыстыра тізіп, шапырын жайып, олар да келіпті. Орталарына шаңырақ артқан түйедей қылып, цилиндр киіп, шалмаларын ораған хазрет, поптарын алып, екіге бөлініп тұрды. Солардан оқшаулау, барлық бала айналасын орап, Иван тұр. Ол, үстіндегі көне костюмін шешіп, ішкі алабажақ майжа, трусимен, күресетін тақырға отырды.

Қаланың екіге бөлінген адамы Иванға жақындап:

— Күрес басталды! — деген дауысы «Қабан көлдің» орманын жаңғыртып, арбалы, атты, жаяу-жалпылар сау-

да-саттығын уақытша жыйнастырып, жүгірісті. Дүниесі мол магазиндердің сатушылары ғана қалып, адамсыз қалған кішкене дүкеншілер, қайырма тақтайларын түсіріп, есігін құлыптай жүгірісті.

Жыйналған көпшілік қаланың бөлектелген екі тобын елен де қылған жоқ, тұдасынан біріге оралып, кимелей кіріп, жай тұрып терлеп, желпуіш қағазын тынымсыз айналдырып тұрған семіздерді қысты да, екі бөлестің жапсарын біріктіріп жіберді, ортада отырған Иван-палуанды көруге ұмтылды.

— Байғұс, бай болсаң бұлай жүрер ме едің! Осы күшінді жұмсайтын орын болмағаннан келесін ғой, — деген дауыстар әр жерден шығып, біреу матасын, біреу әшмұқа шайын, біреу бір қадақ қантын, біреу теңгесін апарып, алдына тастай бастады.

Көпшіліктің палуанға істеп жатқан жәрдемін көпсінді ме, болмаса намыс қылды ма, терге малынып тұрғандарды итермелей, дуанбасының тілмашы алаңға шықты да:

— Әй жұрт, көйін шегініндер! Дуанбасы: «Бұлай ету жарамайды», деп жатыр. Палуанды күрестіруіміз керек. Жыққанына сыйды мырзалар өзі береді, — деді.

— Городовойлар, тәртіпке шақырындар мына көпті, — деп айқайлады әкім.

— Мырзалар жыйналған ақшаның көбіне өздері сыра ішіп, азын Иванға береді. Біз күшімен күн көрген Иванның қолына беріп жатырмыз. Кәні, мырзалардың палуаны бар ма? Шығарсын біздің Иванға!

— Оһо... Иван бұлардыкі болып қалыпты!..

— Е, енді қалай?.. «Ер ел үшін туады, ел үшін өледі». Мырзаларда ақшадан басқа не бар?.. Палуан да, жүйрік те, ақын да, ғалым да, шешен де, шебер де білдікі. Біз халықпыз. Енді күресетін майбөкселерің болса алып кел — деді біреу.

— Тап солай, дұрыс айтады! Иван өзі сыяқтымен жылда күреседі. Енді байлармен күресіп көрсін!

Көптің ондай өзiлiне мырзалар жауап қайтармады. Әлдеқимдердiң атын атап, күресуге шақырды.

— Олар Иваннан жылда жығылады. Май жеген байлардан шақыр — дедi шабаталылар.

Көп уақыт өтсе де, күреске шыққан ешкім болмады. Орыстар жағынан сарыала шендi дуанбасының жәрдемшiсi шығып:

— Хазрет әпендiм, күреске шығатын мұсылманыңыз болмаса, бәйгiнi берiңiз, — дедi.

Аласа бойлы, әрiп терушi Сымғат тұрғандардың алдына шығып:

— Помощник әпендiм мырза! Бiздiңше, кәпiр, мұсылманға бөлгеннен, байлар, пахырларға бөдiнген қалайлы сыяқты. Сондықтан бұлар — халық — күресетiн кiсiнi байлардан сұрап тұр. Бұлар үшiн кәпiр, мұсылман бәрi-бiр сыяқты. Күштi болса, Иван орыспен де күреседi. Солай ма, Иван?

— Давай — дедi палуан орнынан тұрып.

— Тiптi дұрыс. Май жеген байлар мен тұздаған қыяр жеген Иванның күресiн көреміз, — десiп, халық шуылдады.

Тәртіпке шақырған шәуішпейлер ілгері шыққан елді кейін шегіндірді. Ешкім күреске шықпады. Хазрет пен поп бiрiне бiрi жақындап, бәйге алысуға қам істедi. Сымғат дуанбасының жәрдемшiсiне:

— Мырза, күресетiн байлардан табылмаса, халықтан табылар. Сiздер ақша алуға асықтаңыздар. Мiне, бiз iздеймiз, — дедi.

— Сымғат әббi, 25 тыйындық шөлмектiң қызуы көпке бармайды. Мiне, қазір-ақ, құлағыңнан қытарып шығып кеттi. Уақытты босқа өткiзiп не керек?

Сымғат әлденелердi айтқысы келiп, бетiне қадалды да, айтпады. Көпке қарап:

— Арайындар, бiздiкi бәйге алу үшiн емес, тамаша көрiп, көңiл көтеру үшiн. Иваннан күрес үйренем деген

талапкер бар ма? Жығашыл демесен, күрес үйренем деп түс...

Иван «Сабан тойға» келетін елдің күреске түскенін түгел жығып болған еді. «Мен бар» деп ешкім шыға қоймай, әр жерде дәмелі кісілердің бетіне қарасты. Олар бұраның санындай бұлшық еті білеуленіп тұрған. Иванға бір қарап, назарларын жерге аударды.

— Еділ бойында неғып Иван жалқы туды? Қәні бар ма Иванға серік болам деген? — деп Сымғаттың даусы бұлшық шықты.

Қас қаққалдай уақытқа тына қалған көптің ішімен біреу, кимелей алға шығып:

— Еділ тумаса, Есіл туған. Міне, мен бармын деп! — ескі түйе жүн шешпен, басына сырмалы шыт такыя, аяғына саптама етік киген қара жігіт, алаңға шыға келді.

Оның иімді тұлғасы Ивандай болмаса да, соған жете-қаба бар екен. Жығып жат кісіге таңырқаса қарасты. Шабынған арыстандай жай басып, қыса қарағат көзіне Иван да қарады. Мұрты жаңа тап салып неше жатқан жас жігіт, ешбір қобалжусыз қарап, еркін келе жатты.

Дыбыс басылып, аз ғана тыныштық орнады. Жігіттің алдына Сымғат шығып, Иванға екі басып жететін жерде оны тоқтатты.

— Неге келесің, туғаның?

— Күресем!

— Ә... Солай ма?.. Сабыр ет. Қайдан келдің? Қай ұлғың?

— Ақмола, Есіл бойынан келдім. Қазақпын.

— Өзің әлі баласың ғой, неше жастасың?

— Оң торғызға шықтымын.

— Нешедемін дейді? — деген дауыстар айқала тұрған адамның бірнеше жерінен шықты.

— Жасы он тоғызда ғана, — деп Сымғат орысша, татарша айтып, айқайлады.

— Е... әлі бала. Обал енді... — деген бағу дауыстар естілді.

— Жарайсын, кісі екенсін! Еділ бойын түгел адақтап жыққан Иванмен, жықпасаң да үйреншік үшін күресерсің. Сені жассынғанда күресетін үлкеніміз қайсы?.. Жығылсаң да бәйге береміз.

— Сымғат, жығылғанға бәйге төлейтін қанша ақша бар? — деді дуанбасының тілмашы.

— Жыққан кісіге беретін мырзалардың қанша ақшалы бар?

— Хазретте жүз, попта жүз, — екі жүз сом...

— Ендеше, осы бала жығылса да үш жүз сом берем!

— Ондай ақша сенің әкеңе де бітіп көрген жоқ еді...

Қайдан ғана аласың?

— Солай десең жыққанына мыңды берем.

— Сөзді көбейтпей, қалтаңнан шығарып, үш сом ғана көрсетші өзін.

— Міне, саған ақша. Неше мың сом?..— деп, Сымғат көпке қарай қолын сермеді. — Әрқайсысы жыйырма тыйыннан бергенде, әлденеше мың болады. Мырзаларының екі жүз сомына өздерің арақ іш. Ибрай, Хути, Сергей, Якуб, Файзулла, Михайл! Ал ақша жыйнаңдар. Міне, менен бес сом. Малай палуан мен қарт палуанды күрестіріп, қызығын көреміз. Сыйды жыққанына да, жығылғанына да береміз. Халықтың сыйының қанша болатынын мырзалар көрсін!

— Аға, мен жығылу үшін күреске түспеймін. Белін бір ұстаған соң, сақал сыйлап тағы жығылмаймын. Жықпасаң, арам сыйды алмаймын да, — деді жас палуан.

Сымғат баланың бетіне қыйқая тұрып, тағы бір қарады да күліп, сөзін Иванға түсіндірді.

— Жарайды. Мұндай жүрегі бар баламен күрескеніме мен де арланбаймын. Айтқаны палуанның сөзі—«күш атасын танымайды!» деген.

Ілгері ентелеген көпшілікті кейін шегеруші, тәртіпшілер көбейді. Алаң кеніп, адам көбейе түсті. Поп пен хазрет бәйгені алуды тоқтатып, күресетін кісінің кім екенін біліп алуға кірісті.

— Хазрет әпендім, енді қалай болады? Бөлініп тұрамыз ба, бірге тұра береміз бе?

— Енді қалай... господин поп? Рас, мұсылманмен христиан күрескен соң, әлбетте, бөлініп тұру керек.

— Күресетін жас кім, қай ұлт өкен?

— Қазақ.

— Хазрет әпендім, есінде бар ма? Бір кезде екеуіміз Россия халықтарының қайсысының қандай дінде екенін сөз қылдық. Сонда сіз: «Қазақ халқының жүзден бірі ғана намаз оқыйды, оның өзін де кітапқа сәйкес дұрыс оқымай: «Аққойдың келдесі, кара қойдың келдесі», деп бұзып оқыйды. Сондықтан оларды мұсылман деп айтса да болады, айтпаса да болады», деп қазақ пен татардың айтысынан бір ауыз өлең де айтқансыз; маған түсінікті болу үшін, тәржымалап та беріп едіңіз. Ол:

— Қазақта көп болады батыр деген,
Батырлар бермегенді тартып жеген.
Көшпелі ел, салып қойған мешіті жоқ,
Қазақты бір рауаятта кәпір деген, —

деп едіңіз. Мұндай діні белгісіз адам үшін жеріне бөлінеміз? Рас, кәпір өкен, сеніңше ол да орыс. Екі орыс күресіп жатса, біздің бөлініп тұрғанымыздың керегі жоқ.

— Болмаса, өзінен сұрап анықтайық, — деді хазрет.
— Ибадулла, біліп қайт.

Ибадулла келіп:

— Малай, жазарға керек... Сен қайсы дінде?

— Мен ондайынды білмеймін, қазақпын.

— Хазрет әпендім, білми, — деп қайтып келді Ибадулла.

— Әлбетте, оқымаған кісі білмейді. Юрий господин, ол енді қазақ болғаш һар халда — мұсылман, — дейді хазрет.

— Әпендім хазрет, исламның шарифаты — сағаттың тілі сыяқты қалаған жеріне қойса, тұра береді өкен ғой. Мейлі, кім де болса күресе берсін, — деді поп.

— Фамилияңды айт, дуанбасы жазып қой деп жатыр, — деп жәрдемші келді.

— Қажымұқан.

— Бұл, әкеңнің аты ма, өз атын ба?

— Әкем Мұңайтпас. Оны қайтесің? Күресетін өзім, өзімді жазсаң болады.

— Кәпі, әзірлен, малай. Енді күресесің.

— Мен әзір тұрғалы қашап.

— Киіміңді шешпейсің бе?

— Мен киімді шешіп, су кешем бе? Осылай-ақ күресе берем.

— Оның болмайды. Мына Иванша шешініп күрес. Міне, сен кісін деп палуанға лайық майка, шолақ дамбал да алдырдым, — деп Сығғат дүкенші бала алып келген, қағазға ораулы киімді ұсына берді.

— Жарайды, қолына ұстай тұр, палуанға арналған киім болса — палуан болған сен киермін. Әзір күресе тұрайын, — деп, бұрадай шабынып тұрған Иванмен ұстаса кетті.

— Әне, Иван үшін бір секундтік іс. Ала да соға, — десті біреулер.

— Илаһи, құдайым... сақла шул малайны! — деді кемпір.

— Әне, ілік сілқуінен қалды, шақыр, — деді біреу.

— Малайдың белбеуі үзілді, — деді балалар.

— Кұшақтады белін. Енді көтереді, — деді біреу.

— Үзген темірдей қолын босатты, — деді біреу.

— Иван қыйсайды... жата, жата... — деді біреу.

Иванның ақырғы әдісі осы еді: жата қалып, атып жіберетін. Оны кейбіреулер «жығылды» деп, босансып қалатын. Ондай әдісті бұрын балалардан көрген Қажымұқан қыйсап бергенде, белінен қапсыра құшақтап, бөксе-сін тізесімен қағып жіберді.

— Әні, Иван дөңбөкше көтеріліп, малайдың нығында кетті — деп, айнала тұрғандар шу ете қалды.

Күшактаган колы ажызылып кеткен Иван бір — екі үмсынса да, колы Кажымұканның бөліне орамдады.

— Ұр, қарбызша жерге! — деді бір шал.

Кажымұкан көтерген күйі төрт — бес адым бақты да, Иванды үйіріп барып, тікесінен жерге қоя салды.

— Бала жыға алмады, — деді дуанбасы.

— Жыға алмаса, жығады. Қайта күрестіреміз, — деді Ибадулла.

— Мен жығылдым. Мен күшіммен босағаным жоқ, бала босатты. Өзімнен күші басым бір жастың шыққаны үшін, мен бақыттымын. Жауырыны жерге тимеген Иван — жерге тимеген күйі қартайды. Енді мен күресті қойдым. Россияның құрметті әлеуметі! Мені жоқшылық көгендеп, палуандық ғылымның оқуын оқытпады. Мүмкін, мен Еділ бойын ғана емес, дүние жүзінің палуанын жығар едім. Енді мына жас күшті тәрбиелеп, соған қолын жеткізуге көмектеріңді сұраймын, — деді Иван.

Файзулла мен Сергей халықтан жыйналған бір қалта күміс пен бір орамал толған қағаз ақшаны Сымғаттың қолына бере берді.

Көпшіліктен оқшау шығып, су жиегіндегі құлаған ағаштың үстіне қатар отырған қос палуанның қасына, қолына елден жыйналған ақшасын ұстап, Сымғат келді. Дүрмектің арасынан оза ұмтылып, оның артынан ере келе жатқан бір кемпір:

— Сымғат, кемпірлер жыйнаған сыйлықты ал. Ақшасы аз болса да, сақыйна жүзіктерін де берді. Беторамал, білезіктері де бар. Ал да палуанға бар. Үлкен палуанның кемпірі, қызы бар шығар. Баланың шешесті, бауырлары бар шығар, — деп, түйіншегін Сымғаттың қолына ұстатты.

— Мына менің де сыйлығымды қалдырма. Қыс бойы «Қабан көлдегі» қоймасын күзеткенім үшін, бай сыйлаған бешпент еді. Бер палуанның біріне, рақатына кісін! деп, қарт татар қара сәтен қамзолын ұсынды.

Барқыт тақия, үш — төрт аршын жыртыңды мата,

шеті бедерлі шыт орамал, толып жатқан ұсақ-түйек заттарды кұшақтап, шөкесінен тер тамшылаған біреу әкеліп, екі палуанның ортасына алып ұрды.

— Міне саған, Сымғат, халық сыйы! Қайсысына берсең де ықтыяр өзінде. Тағысын-тағы әкеледі.

Көпшілік палуандарды орала жыйналғанда, мырзалар жұртта қалған сыйық қададай шұшайысып, бес-алты ғана адам қалды да, арбаларын шақырып, әлдеқайда тарама бастады. Көптің қызығын көргісі келген жастарына көңілсіз көздерімен қыйсая қарасты да, қызыларына: «Айда», — деп иек қақты.

Палуандардың алдын айналдырып, қоршадаған көптің арасынан мойнына кішкене күй шанағын ілген, жұпыны киінген, екі баласын ерткен қарт алаңға шықты. Шалдың мойнындағы күй шанағы балаларды қызықтырғандай біртүрлі еді — көріп жүрген ән-күй кұралының біріне де ұксамайтын, не төрт бұрышты емес, не үш бұрышты емес. Әлдеқандай жұқа тақтайдан иіп, көнмен қаптап, бетіне нәшеалуан сым, ішектен желі тартқан. Жиік-жиігінен бұрайтын тетігі бар. Оны қалай бұрап, қалай күйге келтіретіні өзінен басқа кісіге түсініксіз болатын. Бірақ шалдың тарамыстанған кәрі қолы тигенде, сол ебдейсіз жабайы кұрал қуаныш, қайғының алуан түрлі үн ырғағына келе беретін.

Қарт ортаға келіп, күй сандығын қолына алды да, бұрын кұлақ естіп жаттықпаған жаңа күйін тарта берді. Соның алғашқы үні күрілдеген күннің, шатырлаған найзағайдың үні сыяқтанып келіп, ортасы үілдеген желдің, тулаған толқынның жақпар тастарға соққан шуылындай, жойқын дыбысқа айналды.

— Бұл тартып отырғаның қандай күй? — деді біреу.

— Күш күйі.

— Жыры қайда?

— Онысы да бар.

Екі баланың жіңішке даусы күй кұралына қосарланған тайдай ілесе жөнелді:

Толғанса күштер,
Туласа күштер,
Тулайды теңіз тасынып.
Толқыннан шындар,
Шыңғырып тулар,
Тауларды көме асылып.
Долданып дауыл,
Шындарды ауыр,
Қолтықтап ұшар биікке.
Құлайды жарлар,
Тулайды сұмдар,
Арылып демі жиекте.
Күштердің күші,
Істердің ісі,
Адамнан асқан күш қане?!
Құрғатқан көлді,
Жайнатқан шөлді,
Өмірдің адам ұстазы.
Еңбекші ерлер,
Төгілген терлер,
Өзгертер әлем өміріп.
Адамдық күштер,
Ғажайып істер,
Орнатпақ бақыт өмірін!..

Шақырайған күнге қарап, екі көзін тарс жұмып, музыканың үніне балқыған қарт аңыратып тарта берді. Ол екі баланың қосылып тұрған сарынынан шығып, әлдеқандай сақылдаған күлкі, шартылдап соғылған шапалақ сыяқты бір үнге басып, тарамыстанған саусақтары күй кұралының бетіне тартылған көп ішектердің әр саласына бір жүгіріп, қыялы әлемнің аңғарына самғап ұшқан қырандай шарықтады. Сырнайшы шалды жанбастай отырысқан бірнеше қарттар терең ойға сүңгіп, кең дүниенің ұзақ жөнелеріне қарасып, сақалдарын сыяппа «ой-кой!» десіп, әлдеқандай булыққаш аңсауларын сыртқа шығарғандай болды. Ағаш үстінде көзін айырмай қадалып отырған жас палуан жақындап келіп, жанқалтасынан елу тыйындық күміс ақшаны қарттың алдына тастап:

— Күйікіз жақсы екен... бақытты болыңыз! — деді.

Иван орнынан тұрмай-ақ жанындағы тозған қамзолының қалтасын кеулеп, бір сомдық күміс теңгесін лақтырып жіберді де:

— Көп асылы — жер ішінде, өнер асылы — ел ішінде деген. Тарта түс, қартым! — деді.

Ағашқа сүйеніп, шеткерірек тұрған қызметші киімді біреу, жақындай түсіп:

— Қарт, әйбаттап миллат күйін тартып жібер, — деп жыйырма тыйын күмісін екі баланың ортасына лақтырып жіберді де:

Оны балалар шалдың алдына тастаймыз деп, тартып отырған күй кұралының шамағына түсіріп, күй сарынын бұзып жіберді. Қарт жұмған шөзін еріксіз ашып, жақындаған қызметшіге бажырап бір қарап:

Миллат дейлар, миллат дейлар,
Миллат үшін біт дейлар.
Миллат күйі — бірлер үшін,
Көп туғанға жеткілар, —

деп бір ауыз өлең айтып, күй сандығын жанына қоя салды.

Қалындағы ақшаларын палуандарға беруге асығып тұрған Сымбат, тең бөлді де, қатар қонған бүркіттей, ағаш үстінде отырған екеуінің алдына қойды.

— Туғандарым, бұл көптің сыйы! Халықтың тамшысынан текіз, тарысынан тау тұрады. Міне, бес жүз сексен екі сом жетпіс тыйын ақша. Екеуіңе тең бөлінді.

Иван еңгезердей болып ұшып тұрды.

— Әлеумет, құрметтеріңізге құлдық! Бұл ақша мыңа жас палуанды оқытуға жұмсалсын. Мен осындай қаржының табылмағанынан, қартайғанша, ел ішінде қалдым. Көрекісіз уақытта табылған жердің керегі қанша? Бұл осыған берілісін, — деп, қалтаны қасындағы Қажымұқанға итерді.

— Мен күшті молдадан алғаным жоқ. Құлағымды

ўстап жұлқылаған соң кетіп қалғам. Нағашы атам оқымай-ақ Лүк палуан атанған. Маған ақша төлеп оқудың керегі жоқ. Онда барған соң, тағы біреуі кұлағымнан ұстайтын шығар. Онан да бала-шағасы бар сен ал, — деп, өз ақшасын қосып, Ивановның алдына итерді.

— Бөліп ала беріндер, — деп Сымғат қайтадан бөліп, екеуінің алдына қойды.

— Сен алып, оқы, — деп Иван Кажымұқанға қарай ысырды.

— Жо-жо-жок, сен ал, — деп Кажымұқан қалтаны итеріп келіп, ағаш үстінде екеуінің баржыйған қолы түйісті.

VII. УЛЫ ЦЕТРДІҢ ҚАЛАСЫНДА

Тұманды аязда бозқырау басқан есікті, татарша қайырма жағасы бар, мақталы ұзын шапан киген екеу келіп, қонау тетігін басып тұрды.

— Сізге кім керек еді? — деді, іштегі жіңішке әйел даусы.

— Лебедев мырзаға кіретін едік, — деді сыртта тұрғандар.

— Сабыр өтініз, рұқсатын алайын, — деп тағы бір есікті сықырлатып, әйел әрі кетті.

Әлден уақытта есік ашылып:

— Кіріңіздер, — дегендей орта жастағы әйел басын изеді.

Екі кісі әйелге еріп, қабырғасына айнала сурет салған кең бөлмеде жеке отырған кісіге келді. Қысты күні жалаңаш денесіне жадағай ала шапан киген кісі, келген екеуді орнынан тұрып, есік алдынан қарсы алды. Оның ұоқыны да, мінезі де, сөйлеген сөзі де, келушілерге бұрын кездескен адамдарынан өзгеше көрінді. Ол қонақтарға басын изеп амағдасты да, қолдарын сыға ұстап, ақпен тыстаған креслоларға отырғызды.

— Қайдан келдіңіздер? — деді, жуан саусақты қолымен қарнын жақсырау кұшақтай тұрып.

— Қазанның, мырза, — деп жауап қайтарды, асығыс сөйлейтін аласа бойлы қара кісі.

— Сауда қылып жүрсіндер ме? — деді үй иесі басын кекшште.

— Жок, мырза, біз ол кәсіптің адамы емеспіз.

— Енді неге?

— Сіздің оқуыңызға бала әкелдім.

— Қазандағылар мұндай оқуды қашаннан бері ойла-нып жүр? Оқушы татар ма?

— Кім де болса, сіздің мектептің заказьмен туған адам. Еділдегі Иванды білесіз бе? Бұл соның жіберген кісісі.

— Ә... Иван Василич Бедняковты айтасыз ба? Мен оны білем. Неше рет хат жазып, келтіре алмаған кісі ғой. Ол неғып мұнда кісі жіберетін болды?.. Бұл орыс па?

— Бұл орыс емес — қазақ.

— А, олай болса, Иванмен қандай байланысы бар мұның?

— Қандай байланысы барын сізге жазған хатында айтқан болар. Алдымен сіз, мынаны оқыңыз, — деп, аласа бойлы татар қойнынан сыя қарындашпен жалап отырып жазған, ірі жазылған хатты берді.

«Ұлы дәрежелі дядя Иван Лебедев мырза. Қанша хат арқылы шақырғаныңызға бара алмағаным үшін, кешірім сұраймын. Сіз шын жүрегіңізбен хат жазған едіңіз. Бара алмадым. Себебі — бұл күнде қаржысыз адам — қанаты жоқ құс сыяқты емес пе? Ол қайда бармақ! Екі қанаты жоқ түгіл, бір қанатына оқ тиген құс та жорғалап тоғайынан шыға алмайды. Мен де, сондықтан туып-өскен Еділ бойының тоғайынан шыға алмай қалдым. Болмаса өрбіген бесігіміздей Москва, Ұлы Петрдің қаласын бір көріп, саяқат қылудың өзі әр-адамның арманы емес пе? Сондықтан менің міндетімді орындайтын бір баланы көп жылдан бері арман етуші едім. Сіз маған

жазған бір хатыңызда «балаңды жібер» деген екенсіз. Я, мен баласыз да емеспін. Тәңірдің берген екі қыз, бір ұлы бар еді. Бірақ әкеге тартып ұл, шешеге тартып қыз туа береді ме? Ұлым етікші, қыздарым егінші болып кетті. Бір қап картопты күшпеніп көтеріп жатқан баламды сізге ~~несіне жіберейін!~~ Ол, палуаннан туған, етікші ғой! Сондықтан өзім сыяқты бір бала тауып алу арман болып еді. Ол тілеуімді тәңір берді, — мына бір қазақтың баласын жіберіп отырмын. Мүмкін болғанынша, тілегімді қабыл етіп, мектебіңізге алуыңызды сұраймын.

Я, құрметті дядя Иван, замана адамды ала-құлаға бөліп, сыырды. Бүйрегіңдей бөлшектеп: «Ұлтың кім?» — дейтін әдет шығарды. Осының қандай пайдасы барына көп халық түсінбейді. Мен де түсінбеймін. Мүмкін, сіз — көзі ашық адамсыз, түсінетін шығарсыз. Сондықтан, «Бұл кім, орыс пен қазақтың қандай байланысы бар?» — дерсіз. Меніңше, ақыл мен күштің атасы жоқ. Екеуі де елдің сыбағасы. Баланың күші менен гөрі басым. Мұндай жасымда менің күшім мұндай болған жоқ еді. Көп жылдар ауыр жүк көтерумен, талай кісімен күресе жүріп, кейде жырылып, кейде жынып жүріп, Иван атым шығып еді. Менің белімді ұстаған оның қолы, отыз төрт жыл ұстасқан қолдың бәрінен салмақты тиді. Сондықтан, мен адам баласына: атаң кім? — демейтін ұлы Россияның алып туған жаңа күші деп түсіндім. Сондықтан қорытылмаған құрышты сіздің мектепке жіберіп отырмын. Әлбетте, алар деген үмітім күшті», — деп жазыпты.

Иваның хатын креслода шалқып отырып оқыған кісі, жалпақ қағазды бетіне ұстап, біраз ойланып отырды да, орнынан балаша сеніріп тұрды. Есікке таяу креслода отырған Қажымұқанға келіп, шабынған арыстандай, шап беріп, ауыр денесінің салмағын сала екі шығынан басты. Оның не ойлағанына түсінбей, қанжар-қаперсіз отырған жігіт: «Бұнысы несі?» — дегендей орнынан атып тұрды. Ауыр креслонның арқалығы дядя Иванның қарны мен Қажымұқанның жаурынының арасына қысты-

рылып, арқалаған шөптей қонақ ете қалды да, темірдей білегінің тегеурінің сала қайта отырғызбақ болған кісі, екпінмен иығынан асып, алдына түсті. Екі пұттық емен креслонның салмағымен, тоғыз пұттық дядя Иванның дүмпіуімен, үйдің едені бір қозғалды. Иығын иығырақ қозғаған Қажымұқан, асылған кісі аунап-ақ жеткен шығар деп еді, ол жүктен секірген мысықтай, адым жер алдына барып, дік ете қалды.

— Ей, мұнша тулағаның не? Өзің үррек екенсің ғой!..

— Е, өзіндікі не?.. Жай отырған кісінің иығына асыласын.

— Мектепке түсетін кісіден емтихан алу керек.

— Ол не дегенің? Емтиханың не?

— Күшінді байқау.

— Күш байқасқан кісі тынқан аулаған мысықтай, үндемей келіп, иығына асыла ма екен? Беліңе қайыс байла да, алдыма кел. Күшті сонан соң байқайсын.

Оның болбыратып, орысша араластырып, жуан дауыспен айтқан сөздерін қазандық татар, жайлап түсіндірді. Дядя Иван балаша сақылдап күліп, өзінің қызмет столына отырып, трубкасын толтыра салып, төмекісін тартты.

— Мұның мектепке төлейтін ақшасын кім береді?

— Қанша төлеу керек еді, мырза?

— Жылына бір жүз елу сом.

— Мұның өзінен басқа, күшінен басқа ешнәрсесі жоқ. Келу қаражатын, біразға жететін тамағына деген ақшаны Қазандағы Қаримов мырзаның типографиясының жұмысшылары жыйнап беріп еді. Мектепке деп те аздап ақша берген. Бірақ өзіңіз көріп отырсыз, бұған мендей сегіз кісінің тамағы керек. Оның жүз елу сомын сізге берсе, өзі аш қалады. Сондықтан бұған төлеу пұлын арзандатсаңыз деймін.

Дядя Иван аузындағы трубкасын жұлып алып, татпаға майлы көзін қыса қарады да:

— Түү. Сен өзің Қазанның талкошкесінде шабата

саудалап отырсың ба? Бұл мектепке қазна көк тыйын бермейді. Осыған қызмет істейтін жүздеген адамға мен топырақ берем бе?.. Бір жылдың ақшасын төлеуге тиісті, онысыз болмайды...

— Жарайды, мырза, жарайды! Ертең ақшасымен алып келейін.

— Ақшасы болса, өзін келмесең де болады. Мұны мен мектепке алып...

* * *

Сымғат Қажымұқанды жатқан үйіне апарып, ұзақ сөйлесті. Жатқан үйі Яушев деген байдың Петербурдан алатын ұсақ-түйек заттарын дайындап отыратын бір саудагердің үйі. Қазандағы дүкеншісінің хатын ала келіп, сонда тоқтап қалды... «Егер көбірек жататын болсақ, басқа бір орын тауып алармыз», — деп ойлаған еді. Енді Сымғат бөгелмей қайтатын болған соң, Қажымұқанға біраз кеңесін айтты:

— Малай, мүмкіншілігің болса, сол мектептің жатақханасына орналас. Саған әруақытта орыс халқы жақсы. Олар қулық, арамдық дегенді білмейді. Аз ғана қаржының үнемді болуына жақсы. Екіншіден, қандай білім алсаң да, орыс тілінен аласың, оны солармен бірге жатсаң, тез үйренесің. Орыстың тілі арқылы, тіпті, шетелдің кісілерімен сөйлесесің. Осы мектепті бітірсең, сен жер жүзін аралауың мүмкін. Жер жүзіндегі елдердің палуанымен кездесуің мүмкін. Сонда олармен орыс тілінде сөйлесесің. Зинһар, бұл үйде жатушы болма.

— Е, мұсылманның үйі, қайта, тәуір болмай ма? Мына бір кемпір: «Мұсылман екен, әйбат малай екен, шаб малай екен» — деп, іші-бауырыма кіріп отыр. Осында жата берсем қайтеді?

— Сен, малай, мұсылман, кәпір дегенге, зинһар, құлақ салушы болма. Мұсылмандықты таратып отырған өзін Қазанда көрген хазрет. Оған мешіт соғып берген байлар. Айтқан сөзі, оқыған дұғасы сол байлардың ма-

лын көбейту ғана. Ал мына кемпірдің «мұсылманы» да ақша. Сені оқыралы келді деген соң, ақшасы көп қазақтың байларының бірі екен деп, іші-бауырына кіріп отыр. Ақшаң таусылса, сені мұсылман демейді. Ертеңнен бастап, бұл үйге келуші болма. Мұның бір жаман жері.— мен кеткен соң, қолындағы ақшаны: «Қысылып қалдым»,— деп қажетке алады да, бір ай өткен-соң, пәтер-пұлын, тамағын деп, өзінді үйінен қуып жібереді. Сен бұл кемпірдің аузы күбірлеп не айтатынына түсінесің бе?

— Е, «алла, алла» демей ме?

— Ешуақытта алла демейді, — «алпыс тыйын, алты сом, алпыс тыйын, алты сом» дейді. Мен Қазанның татарымын ғой. Мен бұлардың тілін жақсы білемін.

— Ой, тоба-ай, ө!.. Мен «асты... асты» дегенді алдалап отыр екен десем, алпыс тыйын дейді екен-ау? Мен ондайды Қазанда есіттім. Олар да осындай алпыс тыйынды айта ма?

— Әрине, бәріне хазрет үйреткен. Бұлардың «алла» дегені — «ақша» дегені. «Астапралла» дегені — «алты сом алпыс тыйын» дегені. «Алла ақбар» дегені «ала бер» дегені. Зинһар, жуушы болма,— деп қағазға орап, ішкі бешпентіне тігіп алған ақшаны Қажымұқанға санап берді. Ол бес жүз жыйырма бес сом ақша еді. Соны беріп отырып:— Малай, бұл жер сенің қазағыңның даласы емес. Тойғанша жей беретін қойдың еті де аз. «Тартып ішсең тай қалады, қойып ішсең қой қалады. Қоймай ішсең не қалады?» деген. Тартып ішіп, тарықпайтығыңды ойла. Мен келер жылы тағы бір келіп, қаржы берермін,— деді Сымғат.

Ертеңіне Қажымұқанды дядя Иванның мектебіне шеңін шығарып салып, Сымғат Қазанға қайтып кетті.

* * *

Қажымұқан дядя Иванның конторына кіріп, жүз елу ~~сом~~ ақшаны төлеген соң, мектеп басқарушы оны ертіп бір үлкен үйге кіргізді. Үйдің ішінде ертегідегі Қойқан-

тың дыбыстары шықты толып жатқан жалаңаш дәулер, нешеалдай ағарғанды істеп жатыр екен. Қажымұқан аузын ашып, сөзін тұрды да қалды. Дядя Иван да тоқтады.

Үш ағарған биік, екі мың адам еркін сыйғандай кең сарай екен. Қажымұқан айнала бір қарап алды. Онда ағаштан істеп, былғарымен қаптаған ат та тұр. Салбыраған жуан арқан да тұр. Аспанға асып қойған үлкен-үлкен темір шығыршықтар да тұр. Екі пұт, үш пұттық балға да тұр. Асылып секіретін шарбақ темір де тұр. Қатарлап тақтай үстіне қойған кірдің тастары да тұр. Сүймен болғандай жұмыр темірлер, ұзын-ұзын рельстер жатыр. Таудан опырып-опырып алған, сандықтай тастар жатыр. Жуан-жуан жұмыр темірге кигізген шойын дөңгелектер жатыр. Орталықта үлкен кілем жаюлы. Сегіз қанат үйді үстіне тіккендей, дөңгелек қалың тақтай тұр... Екі жалаңаш дәу кілемнің үстінде қаратерге малынысып, аюдай алысып жатыр. Бірін-бірі алып ұрады да, арыстандай бассалады. Жатқан дәу аунап түсіп, атып тұрып, басқан дәуді жуан білекпөн жаурыннан сылқ еткізіп беріп жібергенде, ыңқ етіп, етпетінен түсіп жатыр.

Бір бүйірдегі үлкен есік ашылып, ұзын рельске жығырма адамды мінгізіп арқалаған біреу кіріп келіп, үйдің ішін бір айналып, адамдарды түсіріп, рельсті жапсарға апарып, атып жіберді. Жалаңаш дәулердің бәрі де сол дәуге қарап, баржыйған алақандарын, томп-томп соқты.

Аузына үскірік тістеген біреу барып, оның қолын ұстады.

Жарайсын, Поддубный! — деп дядя Иван да қасына барды. Ол үндемей басын иіеп, шетке шықты да, он сегіз пұттық ауыр рельс, 20 адам басып қызартқан жауырынын ақ сүлгімен ысып-ысып жіберді. Алысып жатқан екі дәу жеңісе алмай айрылып, олар да дядя Иванның қасына барды. Нендей ауырды арқалағанын кім білсін, соның ішінде жүрген кісінің терлемегені жоқ,

бәрі де суға малшыған қайыстай былдырысыз-тұр. Жапсарда ілулі тұрған ақ орамалдарын ала-қалайып сүртіп, үш аяқты өмен отырғыштарға аюдай айнала айнала отырды. Директордың жәрдемшісі үскірік тістеп жүрген кісі еді, дядя Иванның қасына келіп, солтүстік өткізілетін программасын баяндады. Оның сөзін тыңдап болып:

— Мен сіздерге жаңа серік қосқалы келдім, соны көрсетейін. Мұндайпасов азамат, бері кел! — деді.

Көргендерін көңіліне ориналастыра алмай, бұл үйдің ішіне түсінде көрген елестей қортынды іздеп тұрған Қажымұқан оның даусын естімеді, жуан тас бағанаға сүйеніп қарап, сонау бір шеттегі үстің жонған сандықтай төрт тас тәп, жетегін қайыспен қосып байлап, қақтарып қойған арбаға қайран қалып, тұра берді.

Дядя Иван алдында тұрған бір палуанға:

— Барып алып кел. Ол, мүмкін, сендерден шошынып та тұрған шығар, — деді.

Ол барып күле сөйлеп:

— Аманбысың, жігіт. Сені мырза шақырып жатыр, — деп, сығымдай ұстау әдетке айналған күшті қолымен оң білегінен қыса ұстады.

Арбадан әлі көзін айырмаған жас жігіт қысқан қолды сілкіп жіберді. Телкішек таста тұрған палуан үй еденіне доптай ұшып, дік ете түсті.

Кешегі өзіне істегенін айтып, күшінің көптігін мақтап, әңгіме қылып тұрған директор:

— Әне, Коляны қағып жіберді, — деді.

— Онысы қалай? Өзі тентек пе екен?

— Жок. Бейнесі ондайға сәйкес емес. Ол кең даланың асау жігіті. Өзі әлі бала, оя тоғызға тек бйыл шыққан. Денесі бұрын қатты ұстауды көрмегендіктен тосырқағандық. Өзі Еділдегі Иван Василичпен күресіп көзге түсіпті.

— Оны жығып па? — десіп, тұрғандар таңырқай сұрады.

— Оны ертіп келген татар ашыз айтпады. Көтеріп, алаңды айналдыра жүріп, жерге тік қойды,— дейді.

— Оны сұрау керек екен.

— Ояшалық әңгімелесуге әзір тілі жетпейді. Біраз тіл үйренген сон, сұрай жатармыз. Әзірше бірінші курстың ережесі бойынша, сымақтан өткізелейік,— деді директор.

Барған палуан қасына қайта жақындамай, қолымен мұсқап, дядя Иванды көрсетіп, ертіп келді. Отырған палуандар орындарынан тұрып, амандасты. Тек Поддубный орнынан тұрмай, қолын қыса ұстап, қасындағы орындықты тартып отырғызды. Оның қысқаны қатаңдау болса да сілкіп жібермей, сезбеген кісідей, жанына отырды. Отырғандар өзара сөйлесіп, жеңіл сынақты қазір-ақ бастамақ болды. Тақтай үстінде бес пұттық тастан он қадақтық тасқа шейін қатар тұрған тастарды көрсетіп:

— Осы тастардың қайсысын екі қолыңа екеуін ұстап, көтере аласың? — деді директордың жәрдемшісі.

— Мен мұның бәрін де көтере алам.

— Сен «бәрін көтеремді» қой. Оқушы алдымен он қадақтық екі тасты көтеріп үйренеді. Жарты пұттық екі тасты шынашағымен көтеріп, екі пұттық екі тасты қолымен көтеретін болып мектеп бітірген палуандар — жомап палуан болып табылмайды. Ал сен бар да, он қадаққа місе тұтпасаң, жарты пұттық екі тасты көтер.

Қажымұқан тас тұрған тақтайдың жанына барып, жағалай қарады. Бәрінің де көлемі үлкен емес сыяқты. Осының екеуін көтеруді оқу деп отырған палуандарды: «Шамалы адамдар ғой» — деп салды да, парлап қойған тастарды ұстап-ұстап көрді. Алғашқы екі пары әшеңіп-ақ зат сыяқты көрінді. Үш пұттық екі тасты: «Әзірге осы жетер. Шеткі екеуін кейін көтерермін», — деді де, тақтайдан жұлып алып, шелектей екі жағына ұстап, тұрғандардың алдына алып келді.

— Көтергенің осы ма? Жок, бұлай көтеруге болмайды. Поддубный сен көтеріп көрсет.

Ол тұрып, тақтайға барды да, екі пұттық тасты екі

қолына ұстап, білегін бүгіп барып, оң қолын жоғары көтеріп, лып еткізіп, сол қолын көтерді. Екі тас екі қолына сырға сыяқты ілініп, үш басты кісі сыяқты болды да қалды. Тұрған адамдарды айнала жүріп, жерге тастады.

— Міне, осылай көтереді, — деді жәрдемші.

— Е, ондай кішкене тасты көтермейтін несі бар! — деп, екі пұттық тасты ұстай салып, бір қолын бүкпей, тік жоғары көтерді де, екіншісін көтере алмай, білегіне соғып алды.

— Таста! Келмей жатып, ұндалып кұрыйсын, — деді дядя Иван.

Қажымұқанның қаратері бұрық ете қалып: «Бұны мен қалай көтере алмадым?» — деп қайғырды.

— Бұзауынан көтеріп үйренген жай кісі, палуан көтере алмайтын атан өгізді көтереді. Ауырды көтеру үшін, едісін үйрену керек. Екі пұттық тасты Поддубныйдай көтеру үшін, бұл мектепте екі жыл оқу керек. Әдіссіз көп күш — қаналсыз далаға аққан ағын су сыяқты. Жеккі болмаған ат сыяқты — не арбаны қыйратады, не өзін қыйратады, — деді мектеп басқарушы.

— Поддубныйдың серігі келді. О да мектепке келгенде осындай асау еді. Үйрене келіп, палуан болды. Екі жыл үйренсе, бұл да осындай болады, — деді жәрдемші.

Оның сөзіне шала түсініп тұрған Қажымұқан:

— Мен екі тас үшін екі жыл жүрмеймін. Ертең тап осындай қылып көтеріп берсем бола ма?.. — деп, алдында тұрған төрт пұттық екі тасты сыйырдың топайындай алып, тақтайға қарата атып жіберді.

— Мынау бір пері ғой өзі!.. Тастың тұтқасын сындырасың. Орнына жайлап қою керек, — деп сторож шал баж ете қалды.

Сөйтіп, Қажымұқан дядя Иван¹ мектебіне осылай түсті.

¹ Қажымұқанның айтуынша, Петербурдағы палуандар мектебінің директоры Иван Лебедевті білетін адамдардың бәрі «дядя Иван» деп атайды екен. Сондықтан біз де соны қолданғанды қалайлы көрдік. (Автор.)

Көктем. Қыстай қысылып, спорт сарайының ішіне сыймаған Қажымұқан алаңға шығып, біраз сабағын сонда өткізетін болды.

«Келіншектің бетін кім ашса сол ыстық» дегендей, Петербургтан алғашқы алдына келген дядя Иван, өз ағасындай ыстық көрінді. Ол мектепке келген сайын, өзінің туысы келгендей болып қалушы еді. Бірақ кейінгі кезде ол сирек келетін болды. Палуан мектебіндегі бірсыпыра оабактар оншалық ауыр соқпады. Олар: тас көтеру, темір бұрау, күрестің неше алуан түрі, кеудеге қойып тас сындыру, рельске мінгізіп кісі көтеру, тісімен тістеп арба тарту, шалқасынан жатып, үстінен ат-арба жүргізу сыяқтылар еді. Осының бәрі қара күштің өктемдігімен орындалып жатты. Бірақ шамалы күшті палуандар Қажымұқан істей алмайтын біраз өнер көрсетеді. Олардың қолында үнемі кітап болады. Кейуақытта кітапқа қарап тұрып, жаңа бір ойын шығарады. Жаюлы тұрған кітабына қанша қараса да, Қажымұқан түгіне түсіне алмады. Соған ызаланып, оқығысы келіп, орысша әліпке сатып алып, өзімен бірге жататын Семен деген палуанға қыйыла сөйлеп:

— Досым, осыны маған үйретші, — деді.

Ол қуанып қарсы алды. Түннің көп уақытын өткізіп, бес әріп үйретті. Қажымұқан да үйренген әріптерін ұмытпауға бекініп, көп уақытқа шейін көңіліне елестетіп жатты, бірақ ой толқыны бірін-бірі қуалай келіп, әріп бейнелерін өшіріп жіберді. Оның ойын үйреніп жүрген өнері басып, көз алдында елестеп жатқан оқу кұралы мен әріп бейнелері көтеріп жүрген тас, рельс сыяқтанып кетті. Ертеңінде сұраған Семенге «а» дан басқаны анық айта алмай, өте қыйналып, тері шықты да:

— Семен, сен мені зурелемеші. Маған мынауың жуа пұт тас арқалағаннан ауыр. — Тағы да бір нәрсеңі сыл-

тау еткісі келіп: — Осы кітаптың ішіде тышқанның суреті бар екен. Мен оны жек көретін едім, сондықтан қайтып бетін ашқаным жоқ, — деп кітапты Семеннің төсегіне қарай лақтырып жіберді. Өзі төсегіне жатып алып, өкінішті ойларға кетті: «Жасымда неге оқымадым? Әкем құлақтан тартатын молдаға неге берді екен? Осындай мектепті қазақтар неге ашпайды екен? Адаматаның баласы болған соң бір тілде неге сөйлемейді екен? Жасымнан орыстармен бірге өссем, тілді жақсы білер едім-ау!.. Неғып біздің ауыл осы қаланың қасында болмады екен?.. Оқуды өзге үйренгенде, мен неге үйренбеймін? Бастың бос жаратылғаны ма?.. Ол, ой елесін қуа-қуа талып, азар ұйқтады.

Ертемен тұрғанда біртүрлі көңілсіз тұрды. Ойына әлдеқайдағы Сарытеректің даласы, әкесі, өзін бауырына басқан мамасы түсіп, ауылын аңсады. Бүгінгі өтетін сабақтар оның сүймейтін сабағы еді — ағаштан қарғу, темірге асылу, жіп сатыға өрмелеу сықылды физкультура сабақтары болатын. Соның бірсыпырасын ойнап, үйлестіре алмай, қаратер болып отырғанда, көптен көрмеген дядя Иван келді. Оның дядя Иванды көріп, жылағысы келіп іші елжіреп кетті. Сәлемін беріп, қолын ұстап тұрып:

— Аға, мені осы бәледен құтқаршы! — деді, мұңайыңды пішінмен.

— Неден? — деп, дядя Иван жәбірленіп тұрған бетіне қарады.

— Мен күресіңнің бәрін үйренейін, кімді жық десең, соны жығып берейін. Рельсінді иейін, шыбық темірді бұрап берейін, елу пұт жүкті ат-арбанды үстімнен жүргізейін, жетпіс пұт жүкті арбанды тісіммен тартайын, сегіз пұт кесек тасынды кеудемде сындырайын. Ал осы бір баланың ойыны, бала сыяқты ағаш аттан секірту, алтыбақан, әлпеншек, дардың арқанындай шығыршықты, салбыраған бәледен мені құтқаршы. Мен соны оқымай-ақ қояйын, — деді жыламсырап.

Дядя Иван ежелеп сұрап, түсінді де, қарқылдап күлді.

— Мұның саған қанша қыйындығы болды?

— Өзі бір жатқан ұсақ-түйек екен... талай рет қолымды ауыртып, аяғымды сындырып ала жаздадым.

Дядя Иван бетіне тесіле қарап тұрып:

— Жарайды, бұларды істемей-ақ қой. Бірақ сағаты біткенше істегендерді қарап тұр,— деді.

* * *

Хат танымайтын Қажымұқанға палуандық өнердің ең ауырларын үйренуге тура келді. Ең жеңілі — лом темірді мойнымен ию, үш пұттық екі тасты екі қолымен жоғары көтеру, ауырлығы он екі пұттық рельске жыйырма бес адам мінгізу, кеудесіне қойып, төрт пұттық тасты балғамен ұрып уату, екі атты жетек қайысын білегіне іліп тоқтату, кеудесіне тақтай қойып, үстінен пар ат жеккен жүкті арбаны жүргізу, елу пұт жүк салған арбаны тісімен тарту, француз күресінің алуан әдісін үйрену болды. Оның бәрін кішкенесінен үйреніп, екі жыл ішінде шегіне жеткізу керек еді. Оған Қажымұқанның шыдамы жетпеді. Бойына біткен алып күшке жүктеп, уақытпен санаспады. Күні, түні үйренетін залдан шықпай, қаратерге малынып, ауырды көтеріп, үйрене берді. Қол-аяғын жаралап, жосадай қанға батқан күндері көп болды. Бар ынтасын салып, үйреніп жатқан оқушының оқыс істеріне мектеп басқарушы да кешірім берді. Албырт мінездері дядя Иванға біртүрлі ұнады. Тілеген уақытында нұсқау беріп, үйретуді жетекші палуандарға тапсырды.

— Мына кара дәу бәлені қайтем? Мектеп залына тыныштық болмайтын болды... Ішіне кіреді де, жыйнаулы темір-тастарды көтереді, лақтырады. Жыйнаған орнына біреуін қоймайды. Мезгілсіз аттарды алып шығып, әурелейді. Мен, ол ауыр пәлелерді қалай орнына қоймақпын?

Уа, мырзам, тегі бір құдайдың бөлесіне қалдым! Сарайдағы рельсті сұрап еді, мен — кілті жоқ дедім. — «Қайда?» — деді ол. «Жоғалып қалды», — дедім мен. «Неге жоғалтасын?» — деп, шабынған бурадай үстіме төнді. Езіп тастар ма екен деп үрейім ұшты. Бетіме сығырая қарап тұрды да, тәңір жарылқап, тимеді. Жынданып барып, кұлыпты жұлып тастады. Ішінен рельсті алып шығып, кір тастарды байлап көтеріп, маған: «Үстіне мін!» — деп ақырды. Мен қорыққанымнан міндім. Залдың ішінде олай-бұлай жүріп, мені түсірді де, құдай жарылқап, қайтадан орнына апарып қойды. Онымен қоймады, шалқасынан жатып, екі пұттық бір тасты кеудесіне қойып, маған: «Ур балғамен», — деді. Мен пұттық балғаны қалай көтерем, содан қашып, сізге келіп отырмын. Бұл, мейрам күнін білмейтін не деген қарғыс атқан!.. Тілегім болсын сізден... Мені осы сторождықтан босатыңыз. Мына маңғұлың мені бір күні ұрып өлтіреді! — деп жылады.

Оған дядя Иван шек-сілесі қатып күлді. Күліп болып: — Қазір қайда өзі? — деді.

— Соның ішінде. Жыйнап қойған тас, темірді шашып, жұанның ойнағын салып жатыр.

Дядя Иван сторожды ертіп, мектеп залына келгенде, терге малшынған Қажымұқан заттарды орнына жыйнап, терін шүберекпен сүртіп тұр екен. Ерінбей еңбек істеп, өз өңдерін үйреніп жатқан оқушыға дядя Иван қатты сөз айтпады.

— Мұңайтпасов, мұның қалай, мейрамда неге демалмайсын? — деді

Қажымұқан сәлемін беріп:

— Ағын су көлге құймай дамылдай ма, мырзам? Мен сіздің мектепті бітірмей, мейрамды қайтем? Жылда жүз елу сөм төлейтін менің ақшам қайда? Екі жыл деп жүрем бе? Поддубныйдан қалмай үйреніп шығам, — деді шаршаған кейіппен.

Дядя Иван мейірімді кейіппен тесіле қарады.

Қажымұқанның көп алысқаны Поддубный болды. Күреске дайындалған жыйырма төрт палуанның жыйырма екісін мектепте «жықты» деп қортынды шығарды. Кейінгі айдың ішінде Поддубный мен Қажымұқан отыз бес рет күресіп, бәрінде Қажымұқан жығылды. Қажымұқан түн бойы ұйқтамай, тілек тілеп, кұдайға сыйынып көрді. Нағашы атасы Лүк палуанның аруағына да сыйынды. Хазреті Ғали: «Я, Ханнан, я, Маннан!» — деп тау көтерілті, — деген соң, оны да айтып көрді. Бірақ ешқайсысының шарапаты тимеді, Поддубныйды алып ұрып, жерге түсірсе, ол бұлт етіп, астынан шығып кетеді де, өзін бүктеп, баосалады. Аунатып, жаурынын жерге тигізеді. Онымен талай рет төбелоскісі де келді.

— Бұл дұрыс жыққан жоқ, — деп те көрді.

Көріп тұрғандар:

— Дұрыс жықты, сен бұл күрестің әдісін әлі білмейсің, — деді. Қажымұқан ызара булығып, мектепті тастап та кеткісі келді. Ол ойын «қашып кетті» деп айтады ғой деген намыс басты. Арманы Поддубныйды бір жығу болып, күні-түні күрестің әдісін ойлайтын болды. «Қалған өмірімді осы мектепте өткізсем де, осыны жықпай қоймаймын!» — деген қортынды жасады. Ең кейінгі жүресі бір сағатқа созылып, жығыса алмай, айрылысып кетті.

— Бұл мені жығады. Білмей жүрген бір әдісі бар еді, оны үйренді, — деді Поддубный.

Арманына жетуге жақындағанын сезіп, Қажымұқан біраз сергігендей болды. Ұлы Россияның қазақ палуаны мектепке түскеніне бес ай толып, алтыншы айға аяқ басты.

Тәжрибе жұмысына дайындалуға мектеп дирекциясы бұйрық берді. Палуандар әр қалаға бөлініп, тізім жасалды.

Алтыншы айдың аяғына таман мектеп сарайына көп адам жыйналды. Бұрын келмейтін, сағат бауы салбыра-

ған жуан қарындар, шағаладай ақ киген шенді кісілер де келді. Дядя Иван ойынды өзі басқарып, оңаша бөлмеде палуандарды сапқа тұрғызып, бірінші орынға Поддубныйды қойды да, екінші етіп Қажымұқанды тұрғызды. Күрестің жыйырма төрт палуаны, тіркеген нардай тізіліп, спорт залына кірді. Қажымұқан мектепке түскенде, дала жайылымының көбең жылқысындай, денесінің олпы-солпысы көп еді. Оқудағы алты ай, бәйгіге жаратқан аттай сұлулап, сымға тартқан күмістей, түзеп жіберді. Іш тартылып, кеудесі арыстандай жеріліп, мойыны жуандап, қақпақтай жаурыны көзге түсіп, білектің бұлшық еттері теңіз бетінің бұйрат толқынныңдай білемделіп тұратын болды. Ұзын ышқырлы қара трусидың ышқырын көмкере байлаған жалпақ қара жібек белбеу, әбден жарасып кетті.

Палуандарды келген кісілердің алдына қатар қойып:

— Ұлы дәрежелі мырзалар, ханым, ханзадалар! Ұлы Россияның қара күштерінің бейнесі, жас палуанның жыйырма төрті мектептің программасын бітіріп, тәжірибе жұмысына шыққалы отыр. Бірінші Поддубный,— деді дядя Иван.

Қолдар шарт-шұрт соғылды. Палуан бір қадам алға шығып, басын иді.

— Екінші — Мұңайтпасов Қажымұқан.

Қолдар соғыла бастап, сағаты оалбыраған жуан қарынның:

— Фамилиясы қалай? — деген даусымен соғылған қол бөлініп кетті.

Дядя Иван:

— Мұңайтпасов, — деп қайталады.

— Қай ұлт? — деді сөйлеген кісі қайталап.

— Қазақ.

— Қайдан келіп қалған?.. Кім жіберген?..

— Самара палуаны Иван Василичтің жіберген кісісі.

— Оның екінші орында тұруы қалай?

— Күш орны солай, мырза.

— Ғажап екен, — деді баяулау дауыспен.

Келген кісілер еркек, әйелдері болып, өздері әлденелер айтып, сөйлесіп кетті. Қажымұқан қозғалмай, орнында тұра берді.

— Ортаға шықсын, — деген дауыс көбейді.

Ортада тұрған дядя Иван қолмен нұсқап, Қажымұқанды ортаға шақырды. Кеудесін кере, жердендей басып, палуан ортаға шықты. Әлі толып жетпеген жас жігіттің денесі көпшілікке ұнады. Қол соғу ұзаққа созылып, бір жас қыз қолындағы гүлін әжеліп берді. Гүлді дядя Иванға ұстатты да, өзі орнына барып тұрды.

Палуандарды түгел таныстырып болған соң, ойындарын бастап, Қажымұқан рельесті желкесіне салып иді, жыйырма бес адам мінгізіп, арбаны жыйырма бес метр жерге тісімен тартып апару өнерін көрсетті.

Ол күресте үш палуанды жығып, Поддубныймен жығыса алмай айрылды.

Алтын сағаттың бауын оалбыратқан жуан қарын — бес қаладағы цирктің қожасы еді. Ол ойынды көріп болған соң, Қажымұқанды алдына шақырып, жыйырма бес сом сый берді де:

— Мұнан былай көпке айтатын атың — Қажымұқан болсын. Мұңайтпасты айтпай-ақ қой, — деді.

... Сондықтан Қажымұқан менің атым,
Көрмедім маған деген елдің жатын,
Оқыған Ұлы Петр қаласынан
Палуандық әлі есімде алған хатым, —

деп жырлапты Қажымұқан...

Палуандар Одесса қаласындағы тәжірибе жұмысын өткізетін мектепке аттандырылды. Мұндағы сынақ қортындысында Поддубный Қажымұқанды 70 рет жықты да, Қажымұқан оны 3 рет жықты...

* * *

Поддубный Қажымұқанның қыймайтын досы. 1941 жылы Қажымұқан өткен өмірін есіне түсіре отырып:

— Ол менің бауырым еді. Екеуміз көп жыл бірге жүріп, көп елді бірге араладық. Жан қыйысқан жолдас болдық. Мені палуандыққа шынықтырған сол еді. Қайран досты көре алмадым! — деп даусы баяу шықты.

— Ол не дегенің, Қажеке? Ол әлі тірі ғой, барып көруіңізге болады.

— Ол қазір қайда екен? — деп қуанды.

— Урқатнада болуы керек. Сұрастыруға болады.

— Ойқай, сондай досты енді бір көріп қайтса, қандай тамаша болар еді. Тұлғасы адам баласының сұлуы еді. Ондай күшті адам туа береді дейсін бе? Осы заманның Рүстем-Дастаны ғой олар...

...Одессаға Петербурдан барған төрт палуан «Отанға ұят келтірмейді» деген қортындыға ие болды. Россияның әр қаласынан келген қырық палуан ай жарым жатып күресіп, ілік алды Поддубный, екінші Қажымұқан болып аяқтады. Сонда іріктелген төрт палуанның бірі болып, Қажымұқан Петербурға қайтып келді. Жыйналған қырық палуанның отыз сегізін жығып, бірімен жығыса алмай кеткен Поддубный бас бәйге мен үлкен медаль, Қажымұқан отыз жетісін жығып, екеуімен жығыса алмай кетіп, екінші бәйгі мен үшінші күміс медаль тағып қайтты.

Дядя Иван палуандарының табыспен қайтқан алғашқы адымына той жасады. Он бес күн демалғызып, төрт палуанды тәжірибе жұмысына Гамбургтағы мектепке жіберді.

— Онда барған соң, тек өнерлерін көріп үйрөне беріңдер. Күрестірген сақа палуандарын жықпай, қайтып күреспейтіндей қылып, езіп тастай бәріңдер. Ал мектепте оқып жүрген оқушылары мен шетелден келіп жүргендерін сау жібермей жығыңдар. Бұл күндегі немістер теріс тәрбиеленген бала мінезді келеді, — аз ғана табысы болса, кәмпіт ұстаған баладай, сол қайтып қолынан шықпайтындай, ауыздары жыртылғанша айқайлайды. Аз ғана ауырлық көрсе, өзінен қуат кеткендей, азапқа түседі.

Палуандарын жәбірлемей, өнерін үйреніп, қайтыңдар, — деді дядя Иван.

— Оқушыларының жығылғанына жәбірленбей ме?

— Өзімшілдігі күшті ел. Тіпті шетелдіктерді кісі деп санамайды. Үлкендері сау болса, кішілерін елең қылмайды.

— Соида немістің үлкен палуанын жығуға болмай ма? — деді Қажымұқан.

— Өздері Россияның палуанын жығып қайтамыз деп келеді. Күшті сонда көрсетерсіңдер. Сен, мына рельс иіп, жетпіс пұтты тісіңмен тартқаныңды көрсетпей-ақ қой. Өздерінің ең күштісінің көтергеніндей-ақ ауырлықты көтер. Ал бәріңе айтапыным, бейбастақтық біздің елдің салты емес, Россияның байырғы әдетін, салқын қанды сабырлылығын ұстай біліңдер. Қызба мақтаншылық әруақытта ұятқа шақыртқы болады. Естеріңнен осыны шығармандар... — деді тәрбиеші.

* * *

Гамбургта үш ай болып, палуандар Петербурға қайтарда циркте немістердің атақты палуандары өнер көрсететін үлкен ойыны болды. Олардың программасында күрес жоқ, тек күштерін көрсететін — аюмен күресу, өгізбен сүзісу, екі атты қолына іліп, екі жаққа тарту, лом темірді мойнына салып иіп тастау сыяқты еді.

Фон-Кениг екі қолына екі атты іліп, орнынан қозғалтпай таслайды, дегенде немістер:

— Гайл! — деп шу ете қалды.

Үсті-басын қайыспен шандып тастаған екі атты әкеліп, екі адам ұстап тұра қалды. Еңгезердей неміс келіп, күйрегіне тақап шығыршық өткізген жетек қайысқа екі білегін іліп, қосып басқан артқы аяқтарына аяғын тақай, талтая тұрды. Қонырау шылдырлап, қамшы шарт ете қалды. Екі ат екі жаққа сүйрей тартты. Фон-Кенигтің қапсыра ілінген қолы екі аттың қыймылдауға мұршасын

келтірмейді. Қатын-балалар шуылдап, қолдарын циркті жаңғырықтыра соқты.

«Мынаны көрдің бе?»— дегендей, әдемі костюм киіп, көзін жұмыйға қарап отырған орысты, аузына жуан трубка тістеген ұзын бойлы неміс тұртіп қалды. Ол, тұрткен қолды шап беріп ұстап, бұрандалы қышқаштай қысып жәберді де, мойнын бұрып, бетіне қарады. Немістің аузынан трубкасы түсіп, іші ауырған кісідей бет-аузы тыржылып, орнынан ұшып түрегелді. Орыс қолын аздап босатып:

— Бүйіріме неге тұртесің?...— деді, орнынан қозғалмай.

— Аяғны қара дедім ғой...

— Онда не бәр?

— Орыстарда осындай күшті паузан бар ма?

— Бізде ме... асау арыстанның аузын айырып, жабайы пілдің құрығынан ұстап тоқтататындар толып жатыр. Түйені қолтықтап, өгізді өңгеретіндер де бар. Аттың қозғалатын аяғын тіреп тұрып, басын тұқыртып, қайыспен тартып қозғалтпаған күштілік пе екен!..

— Ал, сеніңше қалай?

— Күйрығынан ұстап тоқтату керек.

Екеуінің тілін азар аударып отырған бір-неміс, «күйрығын» деген сөзді түсіндіре алмай дал болды. Қажымұқая немістің шалбарының артын бұрап көрсеткелі қолын сала бергенде, ол қарғып кетіп, қасында отырған әйелдің аяғын басып кетті, елді дауырықтырып, шу көтерілді. Тәртіпші полицей келіп, дауды сұрастырды. Түсіне келе атты күйрығынан ұстал тоқтату оған таң көрініп, цирктің басқарушысын шақырды. Бұған да таң көрініп:

— Ондай адам қайда? — деді.

— Россияда.

— Кім деген адам?

— Ондай толып жатыр.

— Сен тоқтата аласың ба?

— Мен де тоқтатам!

— Екі атты ма, бір атты ма?

— Екі атты тоқтатам!

— Ал ортаға шық!

Қажымұқан костюмін шешіп, ортаға шықты. Қораға кеткен аттарды қайта алып келді.

— Ал, күйрығынан ұстап тоқтата ғой.

— Қайыстарын алып таста.

— Тұра берсін.

— Тұрмасын. Сендер шығыршығынан ұстадың деп мойындамайсындар. Аттың басын адамға ұстатпай, бос қоя бер.

— Рушланд, қолыңды жұлып әкетеді...

— Онда жұмысың болмасын. Бірақ аттың күйрығы жұлынып, бір жері мерт болса менен кұнын дауламайтын боласын. Қолыңнан тілхат бер.

— Қолың жұлынып кетсе біз де жауапты емеспіз.

— Әбден болады.

Цирктің басқарушысы қойын дәптерінің екі бетіне екі тілхат жазып, бірің Қажымұқанның қолына ұстатып, екіншісіне қол қойдырып, өзі алды. Оған шейін, даурығып бірінен-бірі сұраған немістер егестің не туралы болып жатқанына да түсініп болды. Көрмеген кереметін көрсеткелі тұрған орыстың оқушы палуанына қайран қалысты. Үстіздегі қайыстары ағытылып, айқасып тұрған екі аттың ортасына Қажымұқан келіп, қонрау сылдырап, шыбыртың шарт ете қалды. Еркін аяғымен жұла жөнелген аттардың бастары секең ете қалғанда, әйелдер: — «Рушланд жапуд!» — десіп, көздерін жұмды. Шолақ күйрықты білегіне орай, екі күйымшақты түптете ұстаған Қажымұқан бүкілетіле сілкіп тартып жібергенде, шоңқайған төбеттей, екі аттың бөксесі үйісе шоқыйып, отырып қалды.

— Міне, атты осылай тоқтату керек. Бұл ат қана. Пәлді күйрығынан ұстал, бұк түсіретін орыстар Россияда толып жапыр, — деді ұстаған жерінің қылшығы қо-

лына жабысып шыққан Қажымұқан, ыңқылдап жатқан аттарды орнынан тұрғызып жатып.

Ойламаған күшті көзімен көрген немістер орындарынан ұшып-ұшып тұрып, сілейіп қатты да қалды.

— Мынаны мойнына салып, не де аласын ба? — деді бір неміс, отырған орнынан кетіп бара жатқан орысқа, екі кезден кесілген лом темірді көрсетіп.

— Бұл баланың ойыншығы. Мен ол үшін мойнымды жірлетпеймін, — деп бірін қолына ұстады да, шыбықтай иіп, доғалап тастай салды.

— Оның не? Тиісті ойына дайындалған темірді неге бүлдірдің? — деді цирк басқарушы.

— Мұнауың иіп көр деді ғой.

— Оны қолымен имейді, мойнына салып иеді, — деп өз желкесін қолымен көрсетті.

Қажымұқан темірлер тұрған тақтайдың қасына барып, бірін қолына ұстады да:

— Бұл баланың ойыншығы. Мұнан жуан темірді біздің палуандар мойнына мынадай галстук қылып орайды, — деп, бірін мойнына салып, екі бұрап, галстук қылып, орап тастады.

Танданған цирк басқарушысы отырған көпшілікке қарап, әлдемені айтып, Қажымұқанды қолынан ұстап тұрып, айнала отырған елге көрсетті. Ойын тарқап, келесі күні палуандар Россияға қайтты. Бірақ не болса соны дәріптеп жазатын неміс газеттері, бұл туралы ешнәрсе жазбады. Көрген көпшілік ертекей етіп айтып, елге тарата берді.

«Орыстың күштілігі бізден артық» деген біреулерді полицейлер қамап тастады, десті немістер.

* * *

Петербургқа қайтып келген соң, мектеп кеңесі болып, мектеп бітірген палуандарды өнердің түріне қарай бөлді. Шетелдің циркіне жіберуге төрт кісінің атын атады.

Олар: Поддубный, Сібірдің Дмитрий Мартыновы, Сахалинның Иван Қорені, Қажымұқан еді. Петербург циркінің қожасы:

— Осыған Россияның іші де жарайды ғой, соны шетке шығарып қайтеміз,— деді.

Кеңеске араласып отырған Поддубный:

— Егер Қажымұқан шықпаса, мен де бармаймын. Оның шықпайтын себебін түсіндіріңіздер,— деді.

— Шетке шыққан Россияның әрбір адамы Отанның арын көздің қарашығындай сақтауы керек. Ең арысы жатпеш күресмен жеті жасар бала да болса, жеңіп шығуы керек. Сондықтан шетке шығаратын палуан сенімді болу керек. Ұлы орыс халқының намысына шексіз берілуі керек. Оның күші көп те болса, сауаты жоқ. Күш — қауын беріп үйреткен піл сыяқты. Қауын беріп, әркім ертіп әкетуі мүмкін. Ол орыс емес. Діні — мұсылман. Сендерді Европаның біраз мемлекетін аралатып алған соң Стамбул, Индия, Ираң, Кабулға шығарамыз. Сонда, әлдекімнің алдауына ілініп, аброй алатын жерде жығылып, не: «Мен мұсылман едім» — десе, қайтесін?..

— Бұл ондай адам емес. Мұсылман, кәпір деп, ұлтқа бөлінумен жұмысы жоқ. Ол орыс тілін үйренді. Пікірін толық түсіндіретін болды. Біз оған Германияға барғанда: «Қазақ», — десек, ол: «Мен Россияға барған соң қазақ болам, әзірге атым орыс. Әжем: «Ер ұлт үшін тұмайды, жұрт үшін туады», «үйде ауылды, түзде елді ойла», — дейтін. Мемлекетіміз орыс елі болған соң, немістердің мені де орыс дегені дұрыс. Мен оларға орыстың күшін көрсетем», — деді. Ол, ертегі айтады: баласымен екеуі ала өгізбен ағаш тасыйтын бір отыншы бар еді. Ала өгізі екі өгіздің жүгія бір өзі тартатын күшті болды. Баласы ала өгіздің тартқан ағашына таң қалып: «Әке, осы кұдайды күшті дейді, соның күші осы біздің ала өгіздің күшінен қалай екен?» — депті. Оған әкесі ренжіп: «Әлде адал кұдай, әлде арам кұдай, көрмеген кұдайды ала өгізге телемеші», — депті. «Біздің қазақ кұдайды көзімен көрмесе,

сенбейді», — деді. Осындай адамды мұсылман деп шектеуге бола ма? Біз, кейбір сатылып жығылатын палуандар туралы әңгіме қылғанымызда: «Ол бір арып асқа сатқан айуандағы. Ондайды адам деп бола ма? Бір адамға күшін сатқан кісі бір күн, мұн көреді. Көп үшін қызмет еткен кісі өмірі аш, жаламаш бола ма?.. Елдің намысын қорғап, ел үшін адал еңбек істесең, олар ас та, ат та, киім де, ақша да болады. Мен Қызылжардағы адамдарды, мені көріп қуанып, көзіне жасы шыққан Еділдегі Иванды, Қазан қаласындағы ішкер асып бөліп беріп, мені оқуға жіберген жұмысшыларды, туған ағамдай мейірімді болған дядя Иванды өмірімде ұмытпаймын. Олар маған: «Халық үшін күштілі жұмса, абройың сақта», — деген «Сатылып жығылғанша өлгенім жақсы», — деді. Осындай адамды сатылып кетеді деуге бола ма? Ол алдымен қарабасының намысын қорғайды. «Бір кісіден бір кісі жығылған өлім емес пе? Алғашқы, күрес үйрене алмай жүргенде, сенен әрдайым жығылып жүрдім. Соны намыс қылып, өлгім де келді. Кейде ашуым келіп, сені паршалап тастағым да келуші еді. Бірақ ойлана келсем, менің жығылғаным сенің достығыңнан қымбат емес, күшім кем емес, тек үйренуім керек екен, үйрендім. Енді Россия палуандарын жығам деп келгендердің әкесін танытам. Көрсендеген мақтаншақ немістің төкәтпар палуандары қолыма бір тиетін болса, бүйірін төсекке тигізбейтіндей қылып, бір уатамын!» — дейді. Осындай адамды ұлты орыс емес деуге бола ма? Тыпті, сауатты адамдардың осындай ойға өрісі жетпей жүргені аз ба? Бұл Отанға ұят шәкіртпейді. Егер ол бармайтын болса, мені тізімнен шығарып тастаңдар, мен де шетелге бармаймын. Палуан болмасам — грузчик болып та күн көруге болады», — деді қатты ренжіген кейіппен Поддубный.

Царлігін қожасы Жаровтан басқасының Қажымұшанға шөгі жоқ еді, Поддубный жақтаған соң, ол үндемей қалды. Мектептің ұсынысы бекіді.

«Қажымұқанмын қазақта күшім асқан,
Палуандықтан айтайын біраз дастан.
«Орыс палуан» атанып он екі жыл,
Жыйырма төрт патшалықтың жерін басқам».—

деп өлендететін Қажекен...

VIII. ПАРИЖДА

Эстония, Латвия, Австро-Венгрия, Польша, Швейцарияны аралап, талай күресті көрген Қажымұқан жауырының жерге тимей, әбден шынығып, атақты палуан болды. Талай палуанның атағын естіп, кездесуге кұмарлаған көп палуанның бірі болды. Туған даласын сағынған жігіт:

«Болып өстім несібемен менің түздем,
Кім бар екен елімен күдер үзген?
Есіме туған елім түскен шақта,
Жас домалап түседі екі көздем».—

деп өлең айтатын болды. Жасы отыздан асып: «Енді елге қайтпасам болмады»,— деп жүргенде, Поддубный Ригадан бір топ палуанмен келді. Оны көргенде туысқанын көргендей қуанатын әдеті еді, екеуі сайраңдап, әңгімелерін соқты.

— Қажымұқан, енді ұзамай Парижға жүреміз. Онда жер жүзінің атақты палуаны түгел қатысатын болды. Біз күресіп көрмеген Францияның Паушины, Италияның Стурменті, Австрияның Роз-Бахні, Германияның Фон-Кеннигі, Гавс-Каваны, Англияның Лон-Пулы, Түріктің Қара-Мұстафасы, Хажы-Ғалая, Индияның Прохфы, Японияның Сар-Көк-киі¹ келмегіші екен. Солармен күресіп, күшіміздің мөлшерін көреміз,— деді.

Кездесе алмай жүрген палуандарының атын естіп, Қа-

¹ Бұл палуандардың аттары Қажымұқанның өз айтуымен жазылды. (Автор.)

жымұқан қуанды. Сағынған елді де ұмытып, жүрегін күнді асыға күтті.

Ертеден кешке дейін, күні-түні ойлаған зат түске де кірмей тұрмайды. Күреске ынтыққан Қажымұқанның түсіне әлдсқандай бейнелі адамнан бөлек біреулермен жүлқысып, аю, арыстандармен алысып жүргені кірді. Кейде айқайлап, төсегінен ұшып тұратын болды. Оянса — ешнәрсе жоқ, жанындағы жолдастары оянып:

— Саған не болды? — десіп күледі.

— Түс көрдім.

— Не түс?

— Қара аюмен алысып, бас терісін сыпырып тастадым...

— Онда, ертең шошқаның етін жейсін, жата ғой! — деп, тағы күледі.

— Жоқ, әлгі Парижға қашан жүреміз?

— Францияның үкіметі ағылшын палуандарына рұқсат бермей, кешіктіріп жалқан көрінеді.

— Онда, ағылшындардан қорыққаны ма? Француздар қорықса, біз-ақ күресеміз ғой.

— Олар палуаныңнан қорықпайды, досым, жансызыңнан қорқады. Ағылшындар бір жаққа қайыршы жіберсе де, қасына шпион қосып жіберетін әдеті бар ғой, сонысынан қорыққан болар.

— Сонда шпион палуанмын деп келе ме?

— Палуанмын деп те келеді. Палуандарды басқарушымын деп те келеді. Тіпті, сол палуандарының біріне қызметші болып та жүре береді.

— Сен барған соң шпионды сезсен, маған айтып қой. Мен бір ыңғайын тауып, еліне сүйегін қайтаратын қылайын, қайтып палуан арасында жансыз жүрмейтін болсын!

Орыс палуандарына күмәндануы болмаса да, ағылшын, түріктермен келісіп алған соң, рұқсат етілді. Поддубный, Қажымұқан, Мартынов, Иван Корень төртеуі дүниежүзілік күреске алғашқы рет қатысуға, Парижға жүріп кетті.

Туған елден келген палуандарды тосып алған Россия өкілдігінің кісілері, бұларды алдын ала лайықтаған орындарына орналастырып, тиісті құрметін істеп, демалғызды: Басқа елдің палуандарын өз өкілдіктері дәріптеп, суреттерін басып, бойынның, иінінің өлшемін көрсетіп, салмағын айтып, жарнамалар таратып үлгіртен еді. Сол кездегі Франциядағы өкілдіктің шетелдермен мәдени-искусство байланысын басқарып отырған Степан Николаевич Отан намысын барлық өмірден жоғары ұстайтын кісі еді. Екі сөзінің бірінде: «Россияның талақан иті де жеңіп шыққанын тәуір көрем», — дейтін. Сонымен қатар, мәдениетті, ұқыпты адам еді. Россия палуандары қатнаса-тын хабарын алғаннан жар құлағы жастыққа тимей, шетелден келген палуандарды қалай да бір сылтаумен барып көріп, киген киімдерін, күтімін бақылап, суретін басқан жарнамаларын алдырып отырды. Палуандар келетін күні жататын жатақханасына жарнамаларды үй қабырғасына жағалай жапсырып тастап еді. Палуандардың көзі еріксіз соларға түсті. Олардың аса әшекейлеп істелгені немістікі еді, онда үлкен етіп, екі самұрықтың суретін салып, екі жақтауын емен ағаштың жапырағымен қоршап, үш палуанның суретін салыпты. Ортадағы суретті өте үлкен көрсетіп, астына Анс — бойы төрт, иығы бір жарым кез, салмағы он бір пұт деп жазыпты. Екі жағындағысының бірі Қажымұқан бұрын көрген Фон-Кениг, екіншісіне — Ганс Каван деп жазыпты. Бұл үшеуінің ортасына жер шарының суретін салыпты, бейне бір футбол ойнап жатқан тәрізді.

— Я, біраз салмағы бар екен, — деді Иван Корень баяулау дауыспен.

— Ол не? — деді чемоданынан бір затын қарап, зурленіп жатқан Қажымұқан.

— Мына бір немістің палуаны.

— Неше пұт екен?

— Он бір пұт депті.

— Оя сегіз пұт темір иығында шелек көтеретін ағаш болып жүр емес пе. Оның он бір пұтына несіне таңырқанасын?

— Темір — темір де, бұл әрекет жасайтын адам емес пе?

— Адам болғанда, он бір пұт түгелімен күштің салмағы емес, оның көбісі — немістің жеңсік асы картоп пен ашымал су ғой. Сығылса, қу сүйегі қалмай ма? — деп, барбыйған бармағымен чемоданның жапты Қажымұқан.

— Күшінді көрерміз, Коля, — деп күлді Иван.

— Көрініп келетін түйедей үлкенді көтеріп соғуға жақсы. Жердің жарығынан шығатын тышқандай кішкене-несі жаман. Мен үлкенге таңырқаймын.

— Е, айтпақшы, сені тышқаннан қорқады дегені рас па? Әне, төсегіңнің астында тышқан жүр...

— Ей, айтпа ондай жаман сөзді!.. — деп, еңкейіп, керуеттің астына бір қарап қойып: — Мен қорықпаймын онан. Бірақ құрғырдың шыйқылдаған даусы жаман. Тегі, мен соны есіткім келмейді, — деді. Сөйтіп, керегедегі суреттерді қарады. Олардың арасындағы бір жарнамаға көзің сығырайтып қарап: — Мынау бастарына қызыл сәукеле киген орақ мұрындар кім? Көйлектері қалай ұзын... Қай елдікі, оқып жіберші, Иван, — деп Кореньге қарады.

— Олар сенің туысқандарың, мұсылмандар.

— Қайдағы пұсырман. Мұндай ұзын көйлек, сәукеле киген пұсырман бола ма?

— Болады. Түріктер.

— Е, мұның Хажы-Ғалиі қайсысы екен?

— Ортада тұрғаны. Екі жағындағы — Қара-Мұстафа, Мырза-Ахмет деген палуаны. Астындағы арапша жазуын оқымайсың ба?

— Мына толып жатқан шыймайдың қайсысы арапша? — деді бір жазуды сүкқолымен нұсқап.

— Арапша жазу сол.

— Ей, арапша дегенің, құмға басқан құмырсқаның

Ізіндей қыйқа-жыйқа бірдеме ғой! Мұнымен түріктің палуанының кім екенін айыруды маған кұдай бұйыртпады. Бұйыртпаса бұйыртпасын, шыйырмен басымды қатырмай-ақ, циркте өзі келіп қолыма тиер.

— Мүмкін, сен көрмессің. Сенімен күреспес те.

— Қалай көрмеймін? Олар күреспесе, Парижға шошқа тағалағалы келе ме?

— Олардың пайдасы табылатын жеріне діншілдігі күшті. Егер сен, өктем жыға бастасаң, олар: «мұсылманбыз», — деп күреспей қояды.

— Бел ұстасқан күш әкесін танымайды дейді әжем. Әкесін танымайтын күрес, пұсырманды (бұл Қажымұқанның өз тілі) не қылсын! Мен жырылып, кұдайдан иман сұрамаймын, — деді қабағын түйіп.

* * *

Палуандар моншаға түсіп, киімін ауыстырған соң, тұлғаларымен танысуға Степан Николаевич келді. Ол келген палуандарды сағынған бауырмалдылықпен қарсы алды. Ел тұрмысын, өз бастарының жал-жайларын, талай көрген қыйыншылықтарын сұрады. Әңгімелесе отырып:

— Мына күресегін палуандарыңның аты, жөні, тұлғасымен таныстыңдар ма? — деп жарнамаларға қарай мойын бұрды.

— Я, көріп жатырмыз.

— Түрін көріп, толқытан жүрек жоқ па?

— Сурет көріп шошыйтын кісінің күресте несі бар!.. Біздің Коля (Қажымұқанды жолдастары солай атайтын): «Олардың жартысы картоп пен су, онысын сығып тастаса, сүйегі жеңіл болады», — дейді. Сескенген кісі соны айта ма?

— Ол қайсысы? — деп қатар отырған палуандардың бетіне қарады.

— Мынау, — деді Поддубный қасында отырған Қажымұқанға бетін бұрып.

Степан Николаевич мейрімді раймен қадала қарады.

— Бұл қай ұлт.

— Киргиз.

— Біз, «киргиз» деп Орал өзенінен Қытайға жеткенше еңдаланы алып жатқан елді айтамыз. Оның өзі ұлтқа көңіл бөлмегендіктен айтылатын сөз. Болмаса, онда казак, қырғыз, қарақалпақ, өзбек бар. Осылардың қайсысынан?

— Қазақ.

— Қай жердегі?

— Есіл бойындағы Сарытерек болысынан.

— Енді түсінікті. Нағыз қазақтың өзі екенсің. Ол Ортажүздің жері ғой. Мен бір кезде Ақмола облысында, Торғайда болғаным бар. Қазақ шыншыл, ақпейіл, меймандос ел, жананы жақтағыш ел. Оның Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин сияқты ғылым сүйген кісілері болған. Білдім енді,— деп Қажымұқанға жақындап, мектептен үйреңіп шыққан өнерлерін сұрай бастады.

Әңгімесінің аяғында күле сөйлеп:

— Мына палуандардай жарнама жасап, суреттерінді көрсетіп, мақтанамыз ба? — деді.

Үндемей қалған палуандарды бір шолып, Поддубный:

— Соның көрегі қанша? Біз суретімізді көрсетіп мақтанбай-ақ, күдіретімізді көрсетсек болмай ма? «Өзін-өзі мақтаған өлімнің қарабасы» деп — мақтаншылық еліміздің үрдісі емес.

— Ал басқаларың не айтасындар? Сен айтшы, казак Қажымұқан Мұңайтпасов.

— Поддубный дұрыс айтады. Жарнама жазып жалын көрсеткен аюды алып ұрып, жыға берсек, жарнаманы көрген ел өзі жазбай ма?

— Мен де соны ойлап едім. Түстерінді көрсетпей-ақ, күштерінді көрсете бер. Бірақ көп ұлтты Россияны бәрін бір костюмге тықпай, кавказ, украинна, казак, сібірліктер ұлттық киімдеріңмен көрініңдер. Тек намыстарың бір болса болады,— деді Стөпан Николаевич.

Сөйтіп, әр ұлттың сырт киімін дайындатты. Қажымұ-

қанға қазақтың түйе жүн-шекпені табылмады, басына ақ түбіт қалпақ, үстіне Бұхардың ала жібек шапанын кигізді. Дүние жүзінің палуаны жыйналған Париждың циркіне Қажымұқан ала шапанмен кірді.

* * *

Халықаралық палуандардың күресін басқаратын аралас комиссия алғашқы екі жетіні палуандардың жай күшін көрсетіп, көпшілікке таныстыруға ұйғарды. Капитализмнің бойжеткен қызын құшып, көкілі паңданған Европа мемлекеттерінің саясаттық дипломаттары феодализмнің саңылтырын құшақтап жүрген Россияға, ұсақ-түйегін ұстап келгісі келетін еді. Палуандардың жарнамасын жапсырып, суреттерін көрсете алмай отырғанын «бишаралық» деп түсінді. Қоңақүйі болып отырған мемлекет — Франция, алдыңғы көрініске Россияны ұсынды. Комиссияның мүшесі болып кірген Степан Николаевич бұл ұсынысты қабылдамады.

— Біз ерте туып кеш қалған ел екенімізді жасыра алмаймыз. Қоғам құрылысымыз бен мәдениетіміз Европаның біраз елінен көңже қалғанымыз рас. Палуандардың көшеге ілтен жарнамасы Берлин, Лондоннан, Стамбул, тағы-тағы қалалардан басылып келді. Біздің палуандар оңдай жарнама әкелген жоқ. Оның үстіне, Англия, Германия, Франция сыяқты, дүние аралаған апақты палуанымыз жоқ, темір қанат бүркіттің түлегіндей, жас палуандар келді. Оларды, дүниежүзілік күресте сыпыра жығып, жүлде алғалы әкелгеніміз жоқ. Өскен елдердің күшінен үлгі алғалы әкеліп отырмыз. Россия палуандары ең артынан көрінсе де болады, — деді.

Мақтаншак дипломаттар кеуделерін керіп, бір-бір жөткірісіп, бұл тілекке қарсы болмады, «бұл орыстардың сорыстағы өлермендігі болмаса, біз сыяқты мәдени-техникалық күштерді қайдан өсірсін!» — деді іштерінен. Бірақ бұл ой көпке бармай, күрес басталғанша, шектенгендей көріністер кездесті.

Палуандар Париж халқына нешеалуан күштің кереметін көрсетті.

Арылдаған арыстанды аяғынан ұстап, лақтырып жіберді. Үйдей үлкен өгізбен алысып, ұлыған иттей шоңқайтып отырғызған палуан болды.

Екі пұттың кір тастың бөсеуін шар қылып ойнатқан палуан болды.

Білектей темірді мойнымен, лом темірді тісімен мағыстырғаны болды.

Екі білегімен екі атты қозғалтпады.

Созған қолына төрт адам мінгізіп, цирктің шеңберін айналғандар болды.

Төбесінен тұрып, аяғының үстінде алты адам ойнақаны болды.

Екі пұт тасты кеудесіне қойып, жарты пұттық балғамен ұрып сындыртты.

Үндістан палуақы өз мырзасын үйшімен, жайылған дастарқан, құюлы шарабымен дөңгелек тақтайға отырғызып, төбесімен көтеріп келді.

Отыз пұттық пілді иығына тұрғызып көтерген Африка палуанын көрді, тағы толып жатқан күш көрсетуді Париж халқы қошаметтеп қарсы алды.

— Ертең Россия палуандарының өнерін көресіздер, — деді цирк басқарушы.

Соғылған қол Парижды жаңғырықтырды.

Цирк ашылғанда орталық шеңбердің алаңында басқа палуандардың дайындатып қоятын ойын заттары көрінбеді. Алаңның жартысынан көбісін басып, дөңгелек, қалың тақтай жатты. Осыдан басқа заттар көрінбеді.

«Е, бұлар жүгіріп, секіріп бір нәрсе көрсетеді екен ғой... онысы күнде көретін ойындарымыз шығар», — деп ойлағандары болды. Россияның палуандарын күтіп отырғандардан: «Орыстар бала-шаға жіберіп, суретін көрсете алмай отыр-мыс», — дегенді есіткендер: «Мына сүйеулі

тұрған дөңгелек тақпайды не істейді екен?.. Осындай ауыр заттарын жабылып тасып жатқан ғой» — десіп, оқуды жанадан бітірген дегенге айтуір «кішкене бейнелі біреулерді» күтті. Көргенше ынтыққан жұрт, қолды соққан үстіне соға түсті.

Әдет бойынша палуандар ортаға шығып, басқарушы атын айтқанда бас шұлғыр болар еді, бұларда ол жоқ, тіпті цирк ішінде өздері де жоқ. Азар дегенде, цирк басқаратын француз шықты.

— Орыс палуандарының күш көрсететін ойыны бас талады,— деді ол.

Елендеген ел, цирктің қосалқы есігіне қарады. Он сегіз пұттық рельске цирктің жыйырма бес қызметші адамын мінгізіп, денесінің бұлшық еттері жел үрген құмның бұйраттанған үріндісіндей білеуленіп, біреу шықты. Жыйнақ, керіп басқан аяғынан иығында тұрған ауырлықтың ешқандай әсері білінбей, бейне мереке маршында басып келе жатқан әокердің адамы сыяқтанды. Соғылған қолдың шатырынан:

— Шығыс Еуропаның үздік атағын алған орыс палуаны — Поддубный,— деген сөздер өміс-өміс кейбір кісілердің ғана құлағына шалынды.

Палуан цирк аланын бір айналып, ортаға тұрды да, отырған елден тараы бірнеше кісі шақырып, рельстің екі басын бастырды. Қырықтаған адамның салмағы рельсті иіп, жерге тигізді. Соншалық салмақты көтерген орыс палуанның шоқтығы — Париж циркінің түндігін түртіп ашқандай болды. Оның артынан сегіз пұттық екі сандық тасты қолтықтап, екі пұттық шойын балғаны тістеп желген палуанды:

— Россия палуаны — Дмитрий Мартынов,— деді көпшілікке.

Оның артынан бес пұттық екі кір тасты екі шынашағыла іліп жірген палуанды:

— Бұл сахалиннің Иван Корень,— деді цирк басқарушы.

Жеті палуан осындай ауыр заттарды ұстай келіп, ортаға сап тартқанда, басында айыр қалпағы бар, үстіне ала жібек шапан киіп, жалпылдақ жүнді үлкен айыр атанға мінген біреу шықты. Бұл көрініс Европа еліне шығыстан жаңа артист келгендей болды. Балалар шуылдап, үлкендердің ұрған шапалағы оның атын айтуға да мұрша бермеді. Орындарынан тұрып, бірінің иығына бірі асылып қарап, цирктің іші дауыл соққандай болды. Бірақ палуанның олармен жұмысы болмады. Түйеден түсе қалып, алдыңғы екі аяғын балтырымен қағып жіберіп:

— Шөк! — деді.

Иығынан ұстап, тұжырта басқан күдіретті қол атаның үнін «мыңқ» еткізіп, бір шығарып, шөгеріп тастап, сыйрақтарының бүктесініне қайысты іліп жіберіп, баурына салған қайыстан ұстап, қапша иығына қағып салып, түйені көтеріп, цирктен қайта шығып кетті. Көзін қадаған жұрт қалай көтеріп кеткенін де білмей қалды. Артынан бармақшы болған балаларына тоқтау салып, шулаған ел цирктің ішін жаңғыртты.

— Қайда? Қайта желсін, — деген дауыстарға:

— Қеледі, — деп булықты басқарушы.

Қайта көруге асығып, есікке үңілген елге, палуанның ақ қалпағының артқы айыр ұштығы көрінді. Соғылған қолдың жаңғырығы, циркті барабанның шанағындай гүрсілдетті.

Цирктің ішінде төсеген орталық алаңына салған тақтай сүйемдей жерге кіріп, тісімен тартқан арба ортаға келіп тоқтады. Көмкере жабылған ақ жабудың төрт жағына бірдей қарамен жазған төрт тілде: «Жетпіс бес пұт», — деген жазу тұрды.

— Шығыс Европаның «үздік» атағын алған Россия палуаны — Қажымұқан Мұңайтпасов... — деді басқарушы.

— Бұл орыс емес — маңғұл, — деген дауыстар шықты.

— Я, не мангол — рус из казахской степи. — деді
кошыр дауысты маңқалау сөйлейтін палуан.

Музыка жайлап, алуантүрлі үнмен ойнай бастады да,
үн ыргағымен орыс палуандары өнерлерін көрсете берді.

* * *

«Қаласын кездім талай дүниенің,
Таныттым Россияда қазақ елін,
Үстімнен жүкті автовоз жүрген уақта
Сонда да қайыспаған қайран белім!..» —

дейтін Қажекен..

Лом темірді мойнына бұрап галстук ету Қажымұқан-
ның жеңіл өнерінің бірі еді. Оны жүрт көрді. Музыка
долдана тартылды. Жатқан сандық тасты төрт кісі азар
көтеріп, кенеп қап төселген кеудеге қойды.

— Кәні, кім ұрып сындыра алады? — деген көпшілік-
ке сұрау қойылды.

— Мен ұрамын, — деген біраз адам, екі пұт балғаның
сабын ұстап, басын көтере алмай, тастай берді.

Көзі жымыйып, екі алақанымен тастың екі шетін еп-
теп көтеріп, жалаңаш кеудесіне сегіз пұт тас қойып,
шып-шып тер шығып жатқан Қажымұқанның кеудесінде-
гі тасты ұрып сындыру да көп адамға оңай емес еді.

— Мен көрейін, — деп Индияның Рига-Рибер деген
палуаны балғаның сабын ұстады.

Тасты бір ұрғанда сындыру шарт еді. Кәрі бүркіттей
тұмсығы оралған алып индус, балғаны құлашын кере кө-
терді. Ол, сонау түксіз арыстандай көрініп жатқан кеуде-
ге гүрс ете қалмақшы. Найзарайы жарылмай түйілген
бұлттай булығып, музыка үнін өшіре қалды. Мыңдаған
көздер көтерілген балғаға қадалды. Қауыпты көрініске
көз тоқтата алмай, бетін бүйіріне қарай бұрған сан адам
болды. Тынған музыка жарылған бомбадай, шаңк ете
қалды. Шойын балға тиген тастан от жарқ етті. Екі бө-

літтен тасқы алақанымен атып жіберіп, палуан ұшып тұрды.

— Дегенмен, мәдениетсіздеу ойын екен...—деді немістің бас палуаны.

— Россияның өсейген палуанын іздеп отырған біздің палуандарда осындай күші бар жас палуандарын жығамыз деген үміт қалды ма екен? — дәсті шетелдің дипломаттары өзара күңкілдесіп.

— Ертең күрес басталады, — деді цирк басқарушы, тарағалы орындарынан тұрған көпшілікке.

Париждағы халықтың сол күнгі әңгімесі орыс палуандарының теңеусіз күші болды.

* * *

Цирктің билеті мөлшерсіз қымбаттады. Жұмысшының жеті күн істеп тапқан ақшасы циркке бір кіруге зорға жететін болды. Оның үстіне, ертемен барып билетті саудагерлер жыйнап алып, кешке екі бағасына сататын болды. Сондықтан жұмысшылар тек түіе көтеріп, рельс иген орыс палуандары күресетін күнді ғана аңдыды. Кезекпен кіріп, көргенін біріне-бірі айтып әңгімелесті.

Күресетін қырық төрт палуанның екеуі орыстар көтерген рельсті көтереміз деп мертiгiп, қатардан шығып қалды. Қалған қырық екі палуанның күресі басталғанда, алғашқы он күнінде орыстың екі палуаны — Поддубный мен Қажымұқан емшінің справкасімен күреске қатыспай, тек үздіксіз келіп, көріп отыратын болды. Үндістанның палуанын араб палуаны, арабты — түрік палуаны, италиянды — ағылшын, ағылшынды — неміс, немісті — француз, француз палуанын — түрік жырып, күші басымдардың шоқтығы көрініп-ақ қалды. Қолданатын әдістерінің де беті ашылды. Орыстың екі палуанының қатнасуын сұраған жұрттың тілегі көбейді. Тымауратқан палуандар тәуірленіп, күреске қатнасты.

Күрес екі айдан асқанда отыз тоғыз палуанды Под-

дубный жығып, отыз сегіз палуанды түріктің Хажы-Фали, отыз сегізді Қажымұқан жығып, бірінші орын үш палуанның күресімен шешілетін болды.

— Ертеңгі күрес — Қажымұқан мен Хажы-Фали, — деп жариялады, цирк басқарушы.

Ел ертеңгі билетті цирктен сатып алысып, таркады.

* * *

Париждың орталық бағын сайрандап қайтатын палуандардың күндегі әдеті болатын. Қажымұқан ала шапан, ақ қалпағымен, бір қадақ ауырлығы бар күміс шақшасын қолына ұстап, бақ ішінде келе жатты. Күнде бірге жүретін Поддубный өкілдікке кетіп, бүгін жалғыз еді. Қауызды қалың ағаштың жанына бара бергенде, күтпеген жерден бүйірлеп, шашақты қызыл тақия киген екі түрік шыға келді де:

— Туған, сәлем, — десіп, колдарын қусыра амандасты.

Әлденелерді ойлап, жай басып келе жатқан адам, бөгеліңкіреп:

— Сәлем, сәлем, — деп бетіне қарады.

Біреуі өзімен кеше күресіп жығылған Қара-Мұстафа, бірі сұлу киінген түріктің біреуі екен. Шыққан жағына қарай колдарын ұсынып:

— Мархаба, мархаба — десті.

Ағаш арасындағы бөседкадан дабырлап ойлеген бір топ түріктердің үмі естілді. Екі түрік екі колтығынан сүйемелдеп, Қажымұқанды сонда алып келді. Ол жерде жеті — сегіз түрік бас құрап, ортасында ақ жібек кішкентай сәлде орап, жағасына ұлық белгісін таққан белгі де бар екен. Қалыңға темекіні үйе салып, кеңірдек резинкамен кезек тартып, бұрқыратып отыр. Бегімен басқасы орындарынан тұрып, «мархаба» айтысып, амандасты. Өзара араб тілімен сөйлесіп, қарқылдасып күлісіп алды. Олардың не айтып, не қойғанына Қажымұқан түсінген.

жок. Мұның бой бітім, тұлғасына бегі сұқтана қарады. Ол кезде Қажымұқанның құлақ, аузы аман, семіріп, денесі бұзылмаған, сұлу кезі болатын. Иіні тақтайдай жалпақ, кеудесі кебежедей керілген шығыңқы, жуандамаған мойнынан басы үлкен көрініп, бейне бір суретін салған арыстан сыяқты еді. Айнала қарап:

— Шох гозал игіт ha!... — деді жанындағыларға.

Түрік тілі түсінікті болар деп, бірі:

— Сен, мұсылман, қардаш Туркистани дүр,— деді жаурынын сыйлап тұрып.

Не айтқанына толық түсінбеген Қажымұқан ойланып тұрып:

— Я не понял,— деді орысша.

Түріктер тағы араб, түрік тілін араластырып, өзара біраз қауғырласып алды. Бек орысша сөйледі:

— Сен түрік нәсілді, мұсылмансың ғой? — деді.

— Я, пұсырманмын.

— Сендердің әкімдерің орыс емес пе?

— Я, әкіміміз орыс, болысымыз қазақ.

— Сендерде мешіт, медресе болмайды емес пе?

— Біздің қазаққа олардың керегі де жоқ. Көшпелі ел болған соң, оны қайтсін? Түйеге артып жүре ала ма?..

— Сауда, саудагерлерің де жоқ. Сендерде тұрғылықты базар да болмайды ғой?

— Ой саудагерлер деген судың балығы емес пе?.. Ел бар жерде олар да бар. Бірақ қазақтың жек мәретіні сауда. Сауда деген — алдау, өтірік емес пе? Біздің ел ондайды сүймейді. Базар болмаса да, ел арадаған алыпсатар толып жүреді.

— Бәрлығы орыс шығар?

— Орыстар аз болады. Көпшілігі татар, өзбек, түрік, азербайжан, саудагер қазақ та аз емес.

— Сен орысты жақсы көресің бе, мұсылманды жақсы көресің бе?

— Мен, алдап, өтірік айтпайтынды жақсы көремін.

— Ендеше өтірік айтпайтын мұсылман ғой.

— Әй, қайдам?.. Әжем айтушы еді: Біздің елде пайгамбардың әулеті қожа болыпты. Елдің малы көп ұрланып, табылмай кете береді екен. Бір қазақ қожаның түнде қайырған тасбығын тындаса:

— Айналайын, тасбым, сенен,
Кұман емес ешкім мепен.
Менің нәпсім болды бәле...
Жетіде жеймін бір тана
Илалаһа илалла, —

депті. Сондай мұсылмандар толып жатыр. Оны өтірік айтпайды деген бекер. Қой, мен кетейін — деп, Қажмұқан отырған орнынан тұрды.

— Сен кішкене сабыр ет, қардашым. Қайда бармақшы едің?

— Кешке күресім бар. Мына сусын сататын жерден сыра ішем де қайтам.

— Ол осында бар. Кәні, қардашпен танысқанымыз үшін — таһли шараптан құйып жіберіндер, — деп кісілеріне қарады. (Қажымұқан арақ, пиво, виноны — тұқыл шарап дейтін: «сол түріктердің «таһли шарап» деген сөзін қызық көріп, айтып кеттім» — дейтін.)

Хауыздың салқын суына салып қойған үлкен күміс кезені алып келіп, күміс кеселерге толтыра-толтыра қызыл виноны құйды. Түріктермен соғыстырып, екі рет жұтып жібергенде, Қажымұқанның шекесінен тер бүркі ете қалды. Басындағы қалпақты жұлып алып, бетін желпіп-желпіп жіберді. Құлшынып жұтқан палуанға әрқайсысы ұсынып, үш-төрт кесені кезектен, артық ішкізіп жіберді. Қызып алған Қажымұқан балпылдап, өлең айта бастады.

— Сурасаң Қажымұқан менің атым,
Ортажүз, ұзын Қыпшақ арғы затым.
Арғы атам — қара Қыпшақ Қобыланды
Қолдайды күрескенде жұрағатын...

— Қандай керемет әдемі өлең! — дөсіп, түріктер гуіл-десе бастады.

— Туысқандарым, сендер үшін ішейін,— деп тағы екі кесе тартты. Көзі жымыйып, қолын керіп, білегінің бұлшық еті ойнап, ала шапанның жеңін бүлкілдете бастады.

— Қардашым, қалай... туысқандарыңның ортасында отырғаның есінде сақтала ма?

— Ешуақытта ұмытпаймын.

— Бүгін кіммен күресетініңді білесің бе?

— Маған бәрібір. Созылатын қолы, ұстайтын белі болса болды. Кім де болса күресе берем.

— Сен олай деме, бәнайы исламды есіңе ұста. Бүгін күресетін кісің мынау, — деп бек өз жанында отырған қысық шеке, орақ мұрынды, денесі Қажымұқаннан бір жарым еседей үлкенірек Хажы-Ғалиді көрсетті. — Бұл кәпір мемлекеттерінің отыз сегіз палуанын жығып отыр. Ендігі қалған екі палуан орыстікі. Оның бірі сен. Сен Хажы-Ғалиді жықсаң, жаһан палуаны атағын кәпірлер алғалы отыр. Егер сен жығылоан, мұсылманның ақ туы көтеріліп, жаһан палуаны атағын ислам алып, хазрети Ғалидың аруағы риза болмақ.

— Е, мұның мәні бұ жағымда екен ғой! — деді, шараптың уыты көзін қызарта бастаған Қажымұқан.

— А-һа! Енді түсінді. Күресте дін үшін жығылу былай тұрсын, әрбір мұсылман шәһит болып, жан беруі керек.

— Дұрыс, енді не істе дейсің?

— Бүгін Хажы-Ғалиден жығылып, абройды мұсылманға алып бер. Ол үшін сыйынды Стамбулға барған соң, айырықша аласым. Мен айтамын, халифа өз қолымен береді.

— Ей, анауыңда қалғаны бар ма? Тағы бір күйып жіберші, — деп шарап күйып отырған түрікке иек қақты.

Күміс кесені шеңберлете көздегі шарапты сарқа күйып, әкеліп берді. Төмен қарап, ойланып отырып, шарапты сіміріп жіберді де:

— Жарайды, абыройды пұсырманға алып берем, — деді.

— Алланың рахматы жаусын! — деді, бектің беті гүл жайнап. Қажымұқан қалпағын кимей, қолына мыжғылай ұстап, қош айтпай жүре берді.

— Неге қош айтпайсың? — деді Мырза-Ахмет палуан күліп.

— Кешке циркте кездесеміз ғой, оған шейін қандай қош айту керек? — деп жататын жеріне кете берді.

— Мұнысы жығылатын болды. Ендеше орысты қайтсең де жығуың керек — деп, бек қарқылдап күлді.

— Мұсылман деген сөзді түзу айтпайтын адамды мұсылман деп сеніп болмайды. Бес кісінің ішетін шарабын бір өзі ішті, сол буынына түсіп, бірдеңе болмаса, «жарайды» дегеніне меп иланбаймын, — деді түрік палуаны ауыр күрсініп.

— Аңғалдау адам ғой, мұсылмандығын тағы бір есіне түсіріп, бисмилла айтып ұстас. Жырылып қалуы мүмкін. Неде болса кешке көрдік.

* * *

— Араб, Парсы, Мысыр, Үндістанның, Ұлы Британия, Германияның палуанын жылқап түрік палуаны Хажы-Ғали — орыс палуаны Қажымұқан Мұнайтпасовпен француз техникасымен күреседі. Сроқ жыйырма минут, — деп жариялады басқарушы.

— Аяқ басып тұрарлық ашық жер қалмай, лық толған халық қолдарын күміренте соқты. Жанғырыққан дауыстың арасында француз тілімен:

— Екеуі де мұсылман палуаны... — деген бір түріктің көмескі даусы шықты.

Бірақ оны елеген жан болмады. Алаңға кердендей басып төбедей болып тұрған түрік палуанына ала шапанды шешіп атып жіберіп, түгі жоқ арыстан бейнелі қара келіп қарсы алдына тұра қалды. Адуын палуан өзімен кішкене тұлғаға қызыққандай, пілдің балтырындай бі-

лекпен желкеге беріп жіберді. Бұрын қандай алып палуан болса да, опырылған шынардай, етпетітеп бір түсетін еді, Қажымұқанға да жеңіл тимеді, еңкейіңкіреп барып, бойын жазып алды. Алғашқы күшімен жырып баспағанына ыза кернегені түрік қайта тап бергенде, ықырық шырылдап, басқарушы жолын бөгеді. Француз күресінде алғашқы қол тиген соң жерге жыға алмаса, кезегі өткен болып есептелетін еді.

Қажымұқанның көзіне ашу оты ойнап шыға келді. Бұл сыяқты аяусыз қыймылдаған ауыр қолдың арқасына тигені осы болды. Тынық теңіздің бетіндей, қыймылсыз көзін қадаған мындаған адам: — «Мына орыстың палуаны жығылып қала жаздады», — деп отырғандай сезілді.

Парижға келген күннің ертеңінде Степан Николаевич: «Отанның абройы — Россияның барлық адамының ортақ абройы. Сол Россияның таласқан иті болса да, жеңіп шыққанын тәуір көреміз, — деп еді. Сол Степан Николаевич цирктің бір қуысында тілеуін тілеп отырғаны Қажымұқанның көз алдына желді. Әжесі Айсары: «Аты шығатын адам — алдымен өз басының намысын қорғайды. Өз басының намысын қорғай алатын кісі — ауылдың абройын сақтай алады», — дейтін. Қажымұқанның жығылғанын әжесі естісе не болмақ? Ақ самайлы, ауыр денелі кемпір Степан Николаевичпен бірге циркте отырған сыяқтанып кетті. Адуын күшті ашулы ыза кернеп, тісін бурадай қаршылдатты. Ортада тұрған күрес басқарушыны иығымен қаға ұмтылып, нарбастанған түріктің піл мойынды палуанына шап берді. Ол мойнына жабысқан қолдың аспаннан түскен жайдың оғы екенін, не электрдің тоғы екенін сезбеді, тау құласа тапжылмайтын денесі — қаңбақтай дөңгеленіп, қайда кеткенін сезбей қалды. Иегін иығына қыса келіп, еңкейе беріп, басынан асыра атып жіберді де, арлан қасқырды алған бүркіттей, басалды. Оның жайдың жақ ағашындай ілініп, астына түсіп, жаурынын көтеретін аяғы бүгуге келмей қалды. Ең-

кейіп, жауырынды көрген баскарушы ысқырығын алды да, сағатына қарады.

— Төрт минут ішінде түрік палуаны Хажы-Ғалиді Россия палуаны Қажымұқан Мұнайтпасов жықты, — деді.

— Көпайұғлы, мұсылманшылық арын, аятың қайда? — деді, қос қолын тіреуіштеп, орнынан азар тұрып жатқан Хажы-Ғали.

— Жығылып алған мұсылман атактан — жығып алған палуан атағым жақсы! — деді ашуы әлі тарқамаған Қажымұқан, қабағы түйіліп.

«Менде жығылайын деген ой өмірімде болып көрген емес. Әсіресе, тап сол сағатта өзімде айырықша сезім болды. Өзінің күшіне сенбей, маған тұқыл шарап беріп отырып айтқан сөздері, пұсырмандықты тықпалауы жүрегіме жірпікшешеннің түгіндей қадалды. Қалай да аямауға бекініп едім. Оның маған «көпайұғлы» дегенін көп кейін түсіндім. Ол иттің баласы деген сөзі екен. Егер сол күні түсінгенімде, цирктен тірі шығармайтын едім!» — дейді палуан.

* * *

Ертеңіндегі күрес — Поддубный мен Хажы-Ғалидің күресі еді, қарқыны қайтып, аруағы қожыраған палуан, он төрт минутта жығылды. Поддубный қырық палуанды жығып, қырқып озып, алға шықты. Оның дүние жүзінің палуаны атағын алуы — өзінің досы баулып өсірген шәкірті Қажымұқанды жығу ғана қалды.

Қажымұқан Германияның Ансымен әлдеқашан күресуге тиіс еді. Ол, Поддубныйдан жығылған соң, көңіл хошы болмай, күнде «ауыратын» болды. Бұрын сендеп, ретсіз жерден-ақ көріне беретін Анс, циркке сирек келетін болды. Келсе, елеусіз жерде отыратын болды. Бірақ үш күн бұрын атағын жазып, әр көшеден алып суретін көрген палуанды ақырғы күрестен тайсалатуға көпшілік рұқсат бермеді. Күнде сұрап, шуылдап, еріксіз күрестірді.

Күнбе-күн өрістеп өскен күшке күзгі судай құлдырап қайтқан күш төтеп бере алмай, жығылды.

Үздік шыққан екі палуанды ортаға алып шығып, комиссияның председателі — француз:

— Дүниежүзілік күрестің бірінші, екінші орыны да орыс палуанынкі. Ол екеуі — осы алдарында тұрғандар. Берілетін белгі мынау, — деп, бірі үлкен, бірі кіші екі алтын медальді алақанына салып көрсетті. — Бұл сыйды қалай алса да осылардікі. Комиссияға қатнасқан он үш мемлекеттің өкілі қаяусыз бақылап отырды. Қойылған шарт мүлтіксіз, бұзылмай, адал орындалды. Айла-амалсыз, алдау-арбаусыз үздік күш жығып отыр, — деді.

Соғылған қолдар кең циркті керней жөнелді.

Екі баланың төбелескенін көрсе, кешке шейін жолынан қалып қарайтын ағылшын билеуші топтарының ежелден ата салтына айналған емес пе? Солардың өкілдеріне екі орыстың күрескенін көру біртүрлі қызық сыяқты көрінді. Егер қара түсті адамды ақ түсті біреу жеңіп кетсе: «Ол ақ нәсілдің айрықша біткен хасиеті». Ақ түстіні қара түсті жеңсе «аюдың адамды жеңгеніндей уақығ», — деп түсінетін адамдар өмірде соны көргісі келіп ынтықты.

— Дүниежүзілік күрестің жүлдесін кімнің жығып алғанын көзімізбен көреміз. Күрессін, — деді белгілі дипломаттар.

— Үйішіне тиген үлесті бөліп беремін деу шетел кісілеріне өрескелдік емес пе, мырзалар?.. — деді Степан Николаевич.

— Шығыстық адамды біз Россияның үйші деп ешуақытта есептемейміз. Бұл біздің шайнап-ақ жем қылған саясатымыз, — деді біреу.

— Әрине, дүниені бөлетін саясат. Болмаса, адамның адамнан бөлінгісі келе ме?.. Күресеміз десе өздері білсін. Бірінші мен екінші орын Россиянікі өкени белгіленді, — деді Степан Николаевич.

Екеуінің күресуін сұрап, қол соққан үш — төрт кісінің

жаңғырығын көпшілік палуандардың жеңісін құттықтап, көтеріп кетті.

— Ағаның жолына әдепсіз кісі таласады. Бірінші орын мына кісінікі, — деп сыйрағынан қыса ұстап, тіп-тік көтеріп, иығына тұрғызды да, Поддубныйды киінетін есікке алып кетті Қажымұқан.

Париждан әрбір мемлекеттің бас палуанын жыққанда алатын сегіз медальдарды қосып, кіші алтын медальді тағып қайтты Қажымұқан.

Оның әлемдік палуан атағы мен үлкен алтын медаль алуы осыдан сегіз жыл кейін, Швейцарияда болды.

IX. „ЖИБ-ЖИҚА“ КҮРЕСІ

Палуандар Петербурға келген соң, олардың Париждағы көрсеткен күштері жалпақ елге ертегі болып таранды. Сауданың жарнамасы болып отырған кейбір газеттер, елеусіз жерге суреттерін басып, бір—екі қатар сөз де жазды. Париждағы әкілдіктің сыйпаттамалары Сыртқы істер министрлігіне келіп, кейбір жеке кісілердің ұсынысы бойынша қатнасушылардың бәріне медаль берілді. Поддубный мен Қажымұқанға патшаның басын салған үлкен медаль тағылып: «Мұнайтастың баласы ақ патшаның палуаны болып, соның өз үйінде тұрады екен», — деген қазақ даласына лақап таранды.

— Ой, тоба-ай, онда шоқынып кеткені ғой, ә!.. — десіп, көмпірлер аузын сылмылдатты.

— Көргендердің айтуына қарағанда, шоқынбағай сыяқты, басына шатырдай ақ қалпақ, үстіне Бұхардың ала жібек шапанын кигізіп қойыпты дейді. Жұма күндері көшеге шығып жүретін көрінеді, — деп қыдырма шалдар көкіді.

— Жалғыз көзді жыңмен күресіп жығыпты. Өгіз мүйізді дәумен күресіп жығыпты, — десіп дәурықты біреулер.

— Қызыл сақал хазреті Мәдінің өзі Қажымұқан де-

генді айтыпты. Шамасы, қыямет-қайым жақындап, ұзамай Дажал шығатын болса керек,— десті біреулер.

Кұлағы шалған қазақ қалай да, Қажымұқанды бір көруге ынтықты. Бірақ күреске құнығып алған палуан, шет мемлекетті кезіп, күрес іздеп кетті. Россия атына ұят келтірмейтін палуаны бар орыстар, күрес болады деген қалаға іркілмей жөнеле берді. Қажымұқанның кейінгі сапары Лондон, Стамбул, Иран, Үнді, Қытай болып, үш жыл өмірі өтті. Қазақтардың ауылда айтқан аңзындай, ол патшаның үйінде тұрған жоқ. Тіпті, патшаны көрген де емес.

Ол кесеге құйған су ішсе де, көзіне ағаш арасында отырған бір топ түріктер елестейтін болды. «Олар мені пұсырманмын деп шақырып апарды. Тұқыл шарабын беріп, жықпауымды сұрады. Циркте бар күшімен мойныма ұруы қалай?.. Оның пұсырманына сенбегенім жақсы болды. Егер қаперсіз қалсам, мені жығып кеткен болар еді»,— деген ой есінен шықпайтын болды.

Дүние аралаған палуанның ұзын сапары Харбин қаласына барып, бір тұйықтады. Онда қытай, жапон, корей, манғұл елдерінің палуандары келген еді.

Сар-Кек-Ки — (Қажымұқан солай айтады) Париждағы дүниежүзілік күреске қатнасқан жапон палуаны. Ол французша күрестен Қажымұқаннан екі минутта жығылып қалған болатын. Жапондардың ежелгі әдеті бойынша күйгелек, ызақор, кек сақтағыш мінезі бар, көп сөз, күлкіні жек көретін палуан екен. Жапонның микадосы¹ қайығын жүргізбеген желді: «Орыс, Қытай жақтай соққан жел» — деп, елін өшіктіретін жапон ғой, Сар-Кек-Ки сол тәрбиімен жүрегің қатырған. Қытай, корейдің көп палуанынан басым болып, мақтанышпен қайтамын деп тұрғанда, өзін бұрамға келтірмеген «қара орыс» келіп қалды. Сар-Кек-Ки сол сапарда он екі палуанды жыққан. Күресті қайталап, уақытты созбас үшін Сар-Кек-Ки-

¹ Микадо — жапон патшасы (Редактор).

ді жеңген палуан барлығын түгел жыққан болып есептелетін болды.

— Күрес французша болады,— деді комиссия.

— Мен жапон күресі «жиб-жицамен» күресем,— деді Сар-Кек-Ки.

Бұл күресте ешбір ереже жоқ, кез келген жерінен ұстап, жұлып тастай беру болатын.

— Иван Корень, сен жапондарға жақысын ғой, мынаның айтып тұрған күресін білетін шығарсың, сен күрес,— деді жат күрестің жайын білмеген Қажымұқан.

— Айта көрме! Таласқан иттей жараланып кім жатсын? Мен күреспеймін,— деді сахалиндік Иван.

— Мен «жиб-жицадан» басқа күреспен күреспеймін. Орыс палуандары күреспесе, бәйгені шаппай алып, жеңіс менікі болады,— деп Сар-Кек-Ки қасарып отырып алды.

Қынырайып, жерге қарап отырған түріне үкіліп біраз тұрды да, аузына алақан толтырып оалған насыбайын жерге қатанырақ түкіріп:

— Жаз мені, иттің күресі болса да күрестім! — деді Қажымұқан.

Өлгені үшін ешкім жауапты еместігіне екеуі де тілхатқа қол қойды. Цирк көрушілерден екі кісі шақырып, ақтыға қол қойғызды да, екеуіне де ақ майма, трусси кигізіп, арасын екі саржын жерден қоя беріп, қонырауын шылдыр еткізді цирк басқарушы. Таулы жердің шағалындай, жапонның тарамыстанған темірдей қатты қолы Қажымұқанға сап ете малып, орғып бір өтті. Жылдамдығына көз ілеспей, басына қолы тағы бір тиіп, цирктің екінші жағына қарай секірді. Қажымұқанның басы-көзін қаз басып, сарғалап жүре берді. Орыс палуандары орындарынан ұшып-ұшып тұрып, ойнақтап жүрген жапонға тұра ұмтылысты.

— Шық бері! Өлдің ғой, байғұс! — деген ащы дауыс цирк ішін жаңғыртты.

Тәртіпшінің ысқырығы үсті-үстіне шырылдады, Сар-Кек-Киге тап берген орыс палуандарының жолын бөгеді.

— Қайда барасындар! — деді.

— Қарғыс атқан ит, өлтіресін бе?

— Күрестің ережесі соя. Шамасы келсе, ол да соның істегенін істесін!

Шабынған арыстандай үш палуан білек түріп, сыбанған күйінде тұрып қалды да:

— Иттің қолын енді денеге тигізбе! — деген, барқыраған ашулы үн шықты.

Жапон үшінші рет ауылдап келіп, қанға боялған Қажымұқанға қайта қолын сала бергенде, екі қолынан бірдей ұстап, артына қайырды да, иығын бір көтеріп, жерге дөңбектей былш еткізді. Етпетінен салып, оң тізесімен иығынан басып, сол аяғымен желкесін тіреп тұрып, сол қолы Сар-Кек-Кидің үстіңгі ернін мұрнына қоса іліп, кейін қарай сыпырды.

— Өлдім! — деп шыңғырған дауыс шықты.

Бірақ Қажымұқанның өшті борсығын бүріп әкпесіне сұғып жатқан бүркіттің тұмсығындай қолы, ол дауысқа рақым етпеді. Оның жұлынған кұлақтары мен жырылған астыңғы ернінен тұлабойды жапқан қанды ауыр денесі қозғалмады. Сар-Кек-Кидің бас терісі сыпырылып, желкесіне желгенде, цирк басқарушының сылдыраған қоңырауы естілді. Музыка қысқа қаза күйін мыңқ еткізді. Бұл сыяқты жабайылық үрдісті салтына сіңірген ол да бұған өрескел деп қарамады. Жапон палуаны емханаға барып өлді. Қажымұқан бір ай емделіп жазылды. Бірақ оның дядя Иванның мектебінен қалыптасып қатқан сұлу денесінің сыйқына біраз ажарсыздық енді.

— Мен Жапонияға баратын едім. Сар-Кек-Ки өлген соң жолдастарым жібермей, Россияға қайттық, — деді атақты палуан Қажымұқан Мұнайтпасов.

— Жайылған жер-дүниеге менің ісім,
Адамды тандандырған қара күшім.
Ойлаған өлтірмек боп Сар-Кек-Кидің
Сыпырғам түлкідей қып, бас терісін...

Х. МЫРЗА

Мың тоғыз жүз он төртінші жылдың қысы. Империялық қанды соғыстың бейнесіндей, қыс та қақаған қатты болды. Екі күннің бірі бұрқыраған боран, жаяу борасын, ызғырық, шытымаған аяз еді. Ақырған ақпанның бас кезінде көмілген қарын екі атпен сүргілетіп тартып жатқан ауланың қақпасынан үстіне қайырма жағалы қасқыр ішік киген, басында қазандай қалпағы бар, қолына кісі сыйғандай сандықты бау тағып ұстаған біреу кірді.

— Әй жігіт, Күрттыбай, мырзаның үйі осы ма? — деді қаратерге батып, шөмелей қарды сүргімен айдай, ауладан шығарып бара жатқан жалшыға.

Күрттыбай қызылжарлық белгілі саудатер еді. Бұл ауланың жартысы Европа үлгісімен салынған салтанатты үй болса, бір жағы үйілген шөп. Шанаға жегетін түіе, сойылатын өгіз, жеңіл шанаға жегілетін ат, сатылатын қойлар былығып жатыр. Түнімен борап көмген қарды, шашылған шөп-шаламды жыйнау — ондаған жалшыға айналмалы күнтәулікке үзілмейтін еңбек, — күндегі әдеті болатын. Қажыған жалшы қара қалпақтыға аңырая қарады да, үндемей өтіп кетті. Оның қайтып келуін күтіп, жолаушы қақпаның алдында тұрып қалды. Кейінгі сүргіші барғанда, алдыңғы сүргішінің аты үйілген қарға омбап, батып кетіп, атын шығара алмай жатты. Екеулеп тартып, қаратерге батқан үстіне бата түсті. Қақпа алдында жалшығы күтіп тұрған қалпақты тықыршып, мазасы кетті. Сандығын қақпаның босарасына қойып:

— Ей, сендер не қып ырсылдап жатырсындар?! — деді жақындап келіп.

— Мырза, көрмей тұрсыз ба?

— Көргенде, бас-аяғын кессе бір қазан ет тулақты сүйреп тастай алмай жатқандарың ұят емес пе?

— Әрине, мырзаларға солай көрінеді ғой. Сіздер етті ғана білесіздер. Салмағын — көтерген кісі ғана біледі!

— Бұлардың сөзін қайтесін, сен барып күрек әкел, қарды қазып алайық, — деді бір жалшы бір жалшыға, қасқыр ішікті қалпақтыға ашулы көзінін қыйығымен қарап.

Бір жалшы үстіне жабысқан қарын қағып, қораға қарай, қарға батпаған атты бұрды.

— Әй, тоқта! Сүргінді ағытып, қардың үстіне көлденең сал. Күрекке әуре болып қайтесін? — деді бейтаныс кісі.

— Неге, мырза?

— Әй, қайтесін мырза-сырзаны! Мөн атыңды шығарып берсем болғаны емес пе? Қарға аяғым батпайтындай етіп, тақтайынды тасташы. Неге екенін саған көрсетейін!

Қарға аты батқан жалшы, омырая, көз астымен қарап:

— Әлпеті аю сыяқты, не қылған неме, қайдан келіп тұр осында? — деп күбірлеп қойды. Аты батпағаны, не көтерін, не тақтайды шешерін білмей, дағдарып қалды.

— Ей, ағыт деймін тақтайды!

— Қатып қалған қайыс шешіле қоя ма, мырза? Барып күрек алып келем...

— Ой, тәйір... күрек, күрек!.. Былай әкелмейсін бе? — деп, сүргіш тақтайды бір қолымен ұстап, батқан атқа қарай сілкіп жіберді. Бала сүйреген итшанадай ысырылып, төрт аяқпаған ат, сүргі тақтайын, басын ұстап тұрған адамымен үйінді қарды түрілте жиектей келіп шоңқыды. Тақтайды батқан атқа жақындатып, көлденең тастады да, аттың жал, құйрығынан ұстап: «Һап!» деп бір сілікті, қарға қарны кентеліп тұрған атты қазықтай суырып алып, қардың етегіне қарай домалатып жіберді. Шығамын деп шапшып, булығып қалған ат, тұяғы қатты жерге тігген соң тұрып, сілкінді де, жанындағы атқа қарап оқыранды. Екі жалшы түс көрген кісідей, біріне-бірі қарап, үнсіз таңырқап, белгісіз кісінің бетіне қарады. Аттарының делбесін ұстап жатып:

— Мырза, оандығыңыз далада қалды ма?

— Я.

— Біреу алып жетіп жүрмесе яғи еді. Бұл көшенің бейсеубет қалған сандықты тышқандай тасыйтын балалары аз емес...

— Іліп кететін балалар сен екеуіңдей болса, қанша жерге апарар дейсін! Оның ішінде кіші-гірім аттай салмақ бар.

Жалшылар, аттарын желдіре айдап, қораға жірді де:

— Жігіттер, сұмдық!.. Не Дажал, не Мәді, әйтеуір екеуінің біреуі. Солардан басқаға бейнесі ұқсамайтын біреу келді,— деп қораның ішінде қар күреп, қырбақ сыпырып жүрген жігіттерге үрейлене сөйледі.

— О, пемене?

— Несің сұрайсың?.. Дәу!

— Не деп шатасып тұрсындар? Көздеріне бірдене елестеген бе? Осы заманда дәу болушы ма еді?!

— Әне, әне кірді аулаға!

Аула ішіндегі жалшы жігіттер таңырқай қарасты. Өзгеден айрықша үлкен болмаса да, қалың қасқыр ішік киген дене, таңырқап қарағандарға алып сыяқты көрінді.

— Япыр-ай мынауың жай емес екен! Қолындағы сандығының өзі бір шананың жүгі ғой. Қалай өзі, тіл қата ма, сөйлестіндер ме? — Кім екен?..

— Сөйлестік.

— Тілі қандай, көдімгі адамша сөйлей ме?

— Орыс тілін араластырып, қазақша сөйледі.

— Еядеше, татар екен ғой...

— Білмедік, кім екенін. Түсіне де көз тоқтатып қарай алғанмыз жоқ. Шұнақ ешкідей құлағы бүріскен, еріні жырым-жырым біреу. Киіміне қарап, мырза деп едік, көтеріп жүрген сандығына қарап, кім екеніне де түсінбей қалдық...

— Ал дәу екенін қайдан біле қалдыңдар?

— Атың түгіл, түйенді түйме құрлы көретін түрі жоқ! Біз оны не Дажал, не Мәді деп жай айтып тұр дейсіндер ме?..

— Ал, сөйлескенде не айтты?

— Кұнарлы ештеңе айтқан жоқ. Манқалау ма, қалай?.. Ынранған арыстандай, үні де біртүрлі шығады. Тек, мен әрі шығып бара жатқанда: «Кұрттыбай мырзаның қорасы осы ма?» — деді. Мен бетіне де анық назар салмай, асығып кетіп қалдым. Аттың қарға бәтқанын көріп, өзі барды да, менің сүргімді аяғының астына салып, атты шығарып берді.

— Е, іштен¹ келген мырзаның достарының бірі тағы...

— Жоқ, мырза болса, ат түгіл, адам өліп жатса, мойын бұра ма? Мынадай дәу сандықты қолына ұстап жүрген қай мырзаны көрдің? Адамға көтертіп, арба жалдамас па еді!

— Рас-ау өзі... Мырза болса, қарға бәтпақ түгіл, қанға батып жатса да аттап кете бермей ме? Бұл жай адамның біреуі шығар.

— Онда кім болды екен? Мырзаның үйіне барып, кіріп те кетті. Жай-жапсарын да сұрай алмай қалдық-ау?..

* * *

Кұрттыбай мырзаның ауыз үйінде жататын аншы иті арс өтіп, үні бір шықты да, «най» деген қомақты үнінен сескеніп, есігі ашық тұрған асүйге сүңгіп кетті. Бұрын бүйтпейтін иттің қыңсылығынан күдіктеніп, ас пісіруші әйел шошып қалды. Әлі ұйқыда жатқан мырзаның үйішіне, қонақтарына ас дайындап, алауланған оттың ортасында жүрген әйел, қолына май қалағын ұстаған күйі, ауыз үйге шықты.

— Бәйбіше, Кұрттыбай мырза үйде ме? — деді гүрілдеген бір үн.

Мыйықтата жиекті қара қалпақ киген бас, ақ қырау басқан қасқыр ішіктің жағасынан қысая қарағанда, ас пісіруші әйелге бейне бір аю сөйлеп тұрғандай көрініп кетті. Ішегін үзілте бір тартып, мырза жатқан бөлмеге

¹ Россиядан.

қарай жүгірді. Есікті әдеттегідей қағып кіруге де мұршасы келмей, бірден ашып:

— Мырза! — деді ащы дауыспен, оянғанына көп уақыт болса да, тұруға ерініп жатқан Кұрттыбайға.

— Немөне? — деп ол да үрейленген әйелге қарады.

— Келді.

— Кім?

— Қара қалпақ, қасқыр... бір...

— Не деп шатып тұрсың?! — деп мырза басын көтерді.

Әйел қайтарып сөз айтпай, сырғып, мырзаның есігінен шығып, бәйбішенің бөлмесіне кіріп кетті. Мырза:

— Не дейді, бұл малғұн?! Қалпағы не, қасқыры не мұның?.. — деп асығып, шалбарын киіп жатты.

Даладан қар жүреуге көмектесіп жатқан үй жұмысының жалшысы «дәуді» көруге, асыға үйге келіп еді. Ауыз үйдө тұрған қонақты киім шешетін бөлмеге алып кіріп:

— Киіміңізді шешіңіз, мырза, мен қожайынға хабарлайын, — деп шығып кетті.

Қонақ сырт киімін шешіп, шөпеге іле бергенде:

— Сен неме, қайда жүрсін өзін? Үйге бірдене кіріп кетті деп үрейлендірді ғой әлгі бір ас пісіруші малғұн! — деп жекіген үн шықты.

— Мен қар күрөп жатыр едім, мырза. Сіәді сұрап, қара қалпақты, қасқыр ішікті бір мырза келді. Сол кісіңі айтқан шығар.

— Е, қасқыр ішікті дейді?.. Қайдан келіпті?

— Оншалығын білмедім, мырза әйтеуір киім формасы іштен келетін қонақтар сыяқты.

— Еядеше, онан несіне шошынғып жүр, сәпелөк! Үйге кіргіздің бе, жүгі бар ма екен?

— Басқа жүгін қайдам, қолыңда әйдік сандығы бар. Шешіңізін үйге кіргізейін деп едім, орнынан қозғай алмадым. Өзі көтеріп жүргеніне қарағанда ақша болуы керек.

— Бәрежелде, сөз осылай болсын дағы! Әлгі бір неме үрейлендіріп, асығып киіміңді кие алмап едім. Киініп, бе-

ті-қолымды журанша, іштен желгендер жіретін қонақүйге кіргізе бер, — деп мырза бөлмесіне қайта кіріп кетті.

• • •

Күрттыбай мырза таза жуынып, европаша киініп, қонақүйге кіргенде, қонақты көріп, селтніп, есік алдында тұрып қалды. Оның ойланьп келген тәтті қыялына қонақтың бейнесі үйлеспей қалды. Оның ойынша, ақшамен келіп, мыңдап мал алып қайтатын, шөп тыққан қапардай қарны илікпейтін біреу болар. Ақ жағасы жарқырап, алтын сағатының шымыр бауы омырауында айқыш-үйқыш салбырап тұратын көпестің бірі ғой деп келгені, өмірінде көрмеген бейнелі біреу болып шықты. Саудатерге үш ойласа ұйқасы келмейтін, жай адамға тағы үйлеспейтін, мұғалым, инженердей де емес, шұғадан шалбар, бөшбеті бар, теңге таққан баланың шапанындай, бөшбетіне жағасына етегіне шейін медаль таққан біреу отыр. Екі өңірінде түйме қадарлықтай орын қалмай, мешеалуан наградты таға берісі. Ішінде алтыны да, күмісі де бар, мысы мен қоласы да бар. Қозғалса жел соққан ағаштың жапырағындай, салдырап тұрған бір нәрсе. Мұндай көп наградты Күрттыбай табақтас болған губернаторларынан да көрмеп еді. Әскери адамға ұйғарайын десе, оның да ешқандай белгісі жоқ. Дал болған мырза аңырайып, тұрып-тұрып:

— Ассалаумағалайком, — деді.

— Сауымысың, Күрттыбай мырза? Бұл Россияның дүниежүзілік палуаны Қажымұқан Мұңайтпасов.

Әденеше жыл атағы жер жарып, бүтін ел болып көруге ытыққан палуанның үйіне желгеніне сүйінді де, пайдасы тиетін саудатер болмағанына күйінді. Рескіген райын ішіне тартып, сездірмеске тырысты. «Қалай да көп жатқызбай кұтылу жерек. Тайдың еті таңдайында қалатын бұл алып, мені не үшін іздеп келді екен?..»

Бұл арада Құрттыбай мырзаның есіне Ультпау болысы мен сол елдің бір ақсақалының сөйлескені түсті.

«Шырағым болыс, патшаның бұйрығы деп, қойды көп жыйнап жібердіңдер. Патша мұндай қойды қайтеді екен?» — деп сұраған өкән әлгі ақсақал болыстан өткен күздің бас кезінде. Болыс: «Ақсақал патшаға қатіпша қой болса да көптік қылмайды, — депті. — Петербурда Қажымұқан деген қазақтың бір палуаны бар көріледі. Оған күніне бес қой зорға ас болса керек. Оған не шақ келсін? Соған беріп жатқан болар». — «Астапыралла!.. Есітпеген елде көп деген осы-ау... Сонда жылына 1800 қой жегені дағы», дейді ақсақал. — «Екі мыңға жуық қой ғой!..» — «Әй қарағым, қайдан білейік?.. Петербурда палуанның бары рас та шығар. Бір ауылнайдың малын бір палуанға сойып беріп, патша-ағзам көжеқатықсыз отырмаған шығар. Ол түгіл, Қасқырбай бидің өзі соғымға елден алып, елулеген қой сойды. Елдің ержөсі палуан, батыр жесе, ғалым, ақындар жесе, далаға кетпес еді. Қайдам қарағым?» — деген екен.

Қажымұқанға Құрттыбай тай қазанын толтыра ет асқызды. Онда қазы да, қарта да, жал да, күйрық та, сүбе де бар еді. Ел кісілерін қондыратын үйіне дастарқан жайғызып, қайың астауды қайыстыра екі жігітке қолдаса көтергізіп әкеп тартқызды. Қала ішіндегі палуанды көруге ынттыққан екі-үш қарттар да болды. Байдың жақын адамдарының бала-шағалары да аз жыйналмады.

— Палуан, көп жыл Россияда жүрсеніз де, ел кәдесін ұмытпаған шығарсыз? Бас бермеді демессіз, мырзаның азын-аулақ төл малы елде болады. Базардан аламын дегеніне, аяз сорған малдың еті не болады деп, мен алдырмадым. Соғымның мезгілі ғой, бұйырғаны алдыңызға келді, алыңыз, — деді қарттың бірі.

Қажымұқан дастарқан жанында отырған кісілерге айнала бір қарап алды да:

— Мырза, мен жыйырма төрт жыл шетте жүріп, тұңғыш рет сенің үйіңе кіріп отырмын. Мен жейін десем,

тайын мен қойынның етің қосып бір-ақ жеймін. Жемейін десем, жай кісінің жейтін асы маған қанағат. Қызыл-жарда ауланың қарын мен де күреп едім. Енді, мына қоранда қар күреп жүргендер мені «мырза» дейді. Қайдан білсін, қасқыр ішік, қара қалпақ киген «мырза» бола береді дейді ғой, сірә... Құрттыбайдан өтіп мырзалық қайда бармақ!..

— Рас айтасын, палуан, кұдайдың бергені де, шырағым! — деді қарттың бірі, оақалын сыйпап, мырзаға көзінің астымен қарап.

— Я, кұдай берген мырза, кұлашыңды жаз! Жалшы жігіттеріңді түгел шақыр. Мынау асыңды менімен бірге отырып жесін. Қасқыр ішікті мырзаның Қажымұқан екенін білсін. Мені келіп көруге көбісі именіп жүр ғой әлі.

— Палуан, олар астан кенде емес. Біз солардан артылғанын жеп отырмыз. Асты ішіп болайық, артынан осы кісілерге жүрген жеріңді, көрген қызық уақыттарыңды әңгіме етіп бер, есітелік. Ертең олардың үйлеріне барып, өзалдына әңгімелесерміз. Әлгі, патшаның сарайында болғаныңды айтшы... Аяусыз ақ алтынмен алтап күміспен күптеген шығар... Уа шіркін-ай, патша-ағзамның сарайының қақпасын көрудің өзі қандай мәртебе десеніңші! — деп, бет әлпетінен әлдеқандай арманның желіні сыздағандай көрініп, табақтағы асты палуанға ұсына берді.

Қажымұқан: «Қоя тұр», — дегендей қолын көтере созып:

— Әй Құрттыбай, жыйырма екі жыл бұрын, көршің Масликовтың атын өлтіріп, шанаоын жаяу сүйреп полицеймейстрге алып барғанымда, сен айдарың алынбаған жас бала едің. Есінде бар ма, ел аттың құнын төлегелі ақша жыйнап жатқанда, әкең марқұм төренің қасында тұрып, саған он бес тыйын беріп, ақша жыйнап жүрген қарауылшы Хасен шалға апырып бер дегені?

— Я, я... — деп бетіне қадалған көп көзден ұйылғандай, мырза төмен қарады.

— Хасен сонда не айтып еді?

— Оны ұмытып қалыптын.

— Онда Кұртташ жас еді ғой, өсінде қалмаған шығар, — деп, мырзаға таяу отырған кісі селдір сақалын саусағына қыса сығыпап, көзін жұмды.

— Жас болғанда, он үштен он төртке шығатын бала еді. Айдарын шұбалтып, Масликовтың үйіне барып, Дора деген қызымен ойнайтын еді.

— Палуан, о жағын тереңдетпеізі: үлкен келін үндемегенмен, кіші келін Зухраның шекесі тырысып қалады!

— Әй, тәйір-ай, қайтушы еді? Бала кездегісі ғой менің айтып отырғаным.

— Я, әлгі Кұрттыбай берген он бес тыйын туралы айтшы... Бұл нысапсыз, Дораны көрсе, осы күнде де ойнайды, — деді мырзаның құрдасы Ғынаят саудагер.

— Мырза, тыңда... Хасен шал сенің берейін деген он бес тыйынына қарап: «Жамаушы Жағыпар бес сом бергенде, сенің ұсынғаның он бес тыйын болса, әкене апарып бере ғой, шылым алып шексін. Онсыз да бір аттың дауына осы жұрт жетер!» — деп еді. Мен мұнда үй таппай келіп отырғаным жоқ, мені жұрт Масликовтың дауынан сатып алып жатқанда, он бес тыйын ұсынған Кұрттыбай мырзаны өсейгенде көрейін деп келдім.

— Я, Сәкен маркұмның жоқ жерде тарыла қалатын мінезі болғанын Кейде көлдей шалқып, Омскі, Орынбордан келген біреулерге ақшаны аямай кұшақтатып-ақ жібере салатын. Болмаса, сол атты түгел төлеуге де күдіреті келер еді ғой — деп, ет турап отырған жұпыны киімді қарт майлы бір жапырақ етін аузына қағып жіберді. — Сөйтіп, шырағым Қажымұқан, Кұртташтың қолы ашық, кұдай берепінін тоқтатпасын, талай кісінің мұқтажына жарап жатыр, — деп мырзаға көз қыйығын тастап қойды.

Палуан жымыйған көзімен айналасына қарап:

— Менің айтайын дегенім ол емес, мырзадан дүние сұрағалы отырғаным жоқ. Осы өсіктің алды, қырау басқан терезеден сығалап жүрген адамдар көрдім. Шамасы,

жалшы жігіттер болар. Мен елден кеткенде Масликовта жүретін Сергей мен Сейілбектің осы ауладан төбесін көрдім. Бәрі де мені көргісі келетін шығар. Оларды аяздаған сығырдай сықырлатып, есік сығалатпай, үйге кіргіз. Осы дәм бәрімізге жетеді, дидарласайық. Патшаның, оның уәзірлерінің үйінде көрген тамашамды кұлақтарымен естісін.

— Ол кім өзі, есік алдында жүрген? — деп мырза есік жақтағыларға қарады.

— Кім дерің бар ма, мырза? «Патшаның палуанын көреміз», — деп өзіміздің жігіттер тобымен қапта-қайта келді. Көрші үйлерден сан адам келіп, сығалаумен жүр. Есікті іліп, алдына кісі қойып, азар отырмыз. Болмаса, үйге еріксіз лап бергелі тұр.

— Олары қандай бейбастақтық! Кісі көрмеп пе?..

— Ол жағын қайдам, мырза? Жұмыстарын бітіргеннен бері, жігіттер ауыз үйді тоздыруға айналды. Далаға шыққанда көреміз деп, қанша кісі төнірәктеді. Сергей мен Сейілбек: «Мырза рұқсат етсе, кіріп амандасып шығайық», — деп еді. Сіз: «Қонақ үстіне ешкім кірмесін», — дейтініңіз болушы еді, мен сізге айта алмай, олар асүйге кіріп отыр, ауыз бөлмеде бір тобы тұр, — деді үй жұмысындағы жалшы.

— Мырза, жіргіз соларды! Солардың топырлауынан именіп, далаға шыға алмай отырмын.

— Үйге үймелетпей-ақ, ертең ортасына бармайсыз ба?

— Мен үйіне қыстағалы келгенім жоқ, ертең көтем. Қазір жіргіз. Болмаса, асынды да жемеймін, әлгіжемді де айтпаймын!

— Я, бәріміз де дылдарын көргелі келіп отырмыз. Бұл мырзаның үйінен татып жүрген дәм ғой... Палуанның тілеті орылдалсын, шақырыңыз, мырза, — десіп отырғандар Құрттыбайға үнілді.

— Япыр-ай, енді, аяқтары лас, үйдің ішін былғайды-ау!..

— Былғаса тазартатын өздері, кірсін.

Жігіттер шақырылып, алдымен Сергей мен Сөйілбек кіріп, Қажымұқанмен құшақтасып көрісті. Басқа жігіттер сәлем беріп, есік жақтан іргелей отырысты.

— Бір кездегі жалшы Қажымұқан, Петр патшаның маласынан тәлім-тәрбие алып, бүкіл әлемді аралап, ұлы Россияның қазақ палуаны атандым. Жыйырма екі жыл шетелде жүріп, топырағын тұмар етіп тағайын деген туған жеріме бүгін желіп отырмын. Туған жердің асын есікте жүріп бас қосқан ескі достарым Сергей, Сөйілбек ағайлар, сендермен бірге іштім. Ал, мырзаға, желіндерге патшаның шәрбәтін берейін! — деп чемоданын ашып:

— Міне, патшаның кәмпітін балаларыңа беріндер, — деп алуан түсті қағазға оралған кәмпітті шашып жіберді. Отырғандар алдына түскенін таласа, бөлісіп алысты.

Ет желініп, шекеден шып-шып төр шыққан соң, Қажымұқан біраз бөсітіп, әңгімесін айта келіп:

Жыйырма төрт патшаны араладым,
Палуанды неше таудай жараладым.
Жүрегімді жылытқан қызуы мол,
Туған жердей ыстықты таба алмадым, —

деп өлең де айтып жіберді.

— Патшаның алтын сарайында жүріп те елді сағындың ба? — деді мырза.

— Әй, алтын деген тас емес пе! Адамнан — ата, ана, туған елден қымбат не болмақ?

Жыйылған кісілер, палуанға әбден риза болып, көңілді тарқасты. Қажымұқан, жататын бөлмесіне шығып бара жатқан мырзаға:

— Мырза, әжемнің өлгенін естіп, асығыс келе жатыр едім. Ауылға күйменмен жеткізіп салуға кеңшілік ет, — деді.

— Жарайды, палуан.

ХІ. ПАЛУАН-ШОЛАҚШЕН КЕЗДЕСУІ

Үш атты кесем жеккен күймелі шана, қалың қарды қайыстай тіліп, Ақмолаға қарай келе жатты. Түтеген бұран бөгеп, шыққан бекетінде әкі күн түнеп қалып еді. Айналаға елден бекетке желген бірлі-жарым кісілер арқылы: «Патшаның тау көтеретін палуаны келе жатыр екен», — деген лақап ауылдан ауылға лезде тарады да кетті.

Әйелдер есіткен хабар — газеттен жылдам тарайтын әдет, құлағы шалғаны үйінде отыра алмады.

— Шешей-ау, есіттің бе?

— Нені, шырағым?

— Бекетте дәу жатыр дейді ғой!..

— Шұнақ-ай, тағы не дейді?! Дәуі несі ойбай? Дәу, пері Қойқап тауында жүреді демей ме? Әй, Қыздаркүл, бәрі кел, мына сұмдықты есітші? Я, келін, оны кім айтты?

— Менің өзім де шала естіп қалдым. Елгезер қайнаға соғы атама айтып тұр екен: Текебайдың Темірбегі ысқан жылқысын іздеп жүріп, бекетке соғыпты дейді. Барса, бекетті аумағымен қар көміп тастаған екен дейді... «Япыр-ай бұлар тұншығып қалған шығар?» — деп тұрғанда, біріп соғып, үйіліп қалған қар, қарс-қарс айрылып, қазанның қақпағындай, төңкеріліп түсіпті. Сөйтсе, соның астында патшаның дәуі жатыр екен. Сол Алатаудай үйілген қарды алақанымен ысыра оалыпты дейді...

— Ойпыр-ай бұл бір сұмдық шығар...

Міне, осы сөз ауыздан-ауызға көшіп, алуан құбылып, Есіл, Нұраның өресін әп-сәтте аралап шықты.

Ал шана үстінде көк мауыт костюмі бар, үй ішінде киетін киіз кебісті аяғының басына іліп, қасқыр ішігін иығына жамылып, мырза келе жатыр.

— Күн де батуға таянды. Бекетке жақындадық па?

— Күн ұясына кіре барамыз, таянып қалдық.

— Қызы бар дейсін бе?

— Қыз болғанда, несін айтасың!.. Көктемнің гүлі, жұмақтың хұры.

— Түпкі атты тың сақтап, көсемдегі екі атты сыра айда. Жарық барда жететін болайық.

Тізбектеліп ұшқан үйректей, күйме сүйреткен көсем аттар, қары ойылып, қайырулы тұрған қақпадан сып етіп, бекеттің қорасына кіріп келді. Бурыл тартқан Рысбек бекетші, кешкі шөбін салып, мал қораның есігін жаңа ғана жауып болып еді. Көптен көрмеген күймелі қонақты қошаметтей қарсы алды. Атшының сәлеміне жауабын шала беріп, күйменің тұтқасына жабысты. Ашып жібергенде, аяғындағы кебісін тастап, ұйығын киіп жатқан мырзаны көрді. Қеугім тартқан күйменің ішін қоңыраудай сылдыраған біреу жүр. Бекетші оның ішінде бір кісі ме, үш кісі ме, айыра да алмады. Қасқыр ішіктің жарасын көзі шалысымен-ақ:

— Қадыйша қарағым, бері кел! Қонақты үйге жіргіз. Тоңып қалған шығар,— деп күймеден басы шыққан кісінің қолтығынан сүйей берді.

— Рақмет! Кейін тұра беріңіз, аяғыңызды басып кетіп жүрмейін. Мына нығымдағы ішікті алыңызшы, түсіп кимесем есікке сыятын емеспін.

— «Е, бұл майбекке мырзаның біреуі екен ғой!»— деп ойлады бекетші. Узын жолдың өресінде өмірі өтіп, байсымағына жалбақтап, жоқтары қонса, шалқақтап үйренген Рысбек, қасқыр ішіктің жағасы қолына тигенде, ел-белектей түсті.

— Қарағым Қадыйша, мырзаның ішігін қарға тигізбей ұстай тұр! Мен өзіне көмектесейін...

— Бұл ішікті ұстай тұру қызға оңайға соқпас, өзін алып, үйге апара бер. Қарындасым, маған, маған жақында, үйге ала кіретінді берейін.

— Мақұл, мақұл!.. Қарағым, мырзаның бергенін байқап ұста, бүлініп жүрмесін — деп, ішікті көтеріп, бекетші үйге қарай жөнел берді.

Үйге кіре, әйеліне сыбырлай сөйлеп:

— Қатын, көп жылдан бері жол өресінен көрмеген біреу күймемен келіп түсіп жатыр! Салдыраған бірденелер кұлақты жаңғыртады. Тегі, ақша салған сандығы ма екен? Мына ішігін үйге апарып, таза көрпенді төсе. Қадыйшаға үйге кіргізетін бірденелерін беріп жатыр еді, мен соған барайын...

— Мына киіміне қарағанда қаланың көпесі сыяқты ғой, өзі қазақ па екен?

— Қараңғыда қайдан білейін? Гүрілдеген үні қазаққа ұқсайды, араластыра орысша да сөйлейді. Үйге келген соң көреміз дағы...— деп асығып, далаға шықты.

— Мә, қарындасым,— деп үлкен орамалға түйген бір затты ұсына берді.

Күйменің қақпағының қалтарысында тұрған түйіншекті қыз кұшақтай ұстады.

— Айналайын, маған бер де, өзің ағанды ертіп, үйге кіргіз, суық тиіп қалар! — деп бекетші қауқалақтады.

Көк мауыт қамзолы жарк-жүрк еткен, қара қалпақты мырза үйге кірді. Ауыз үйде еріне сыбырлаған әйел:

— Байғұс-ау, мына саудыратып көтеріп келе жатқаның не бәле?..

— Несі екенін кім білсін?..

— Өздері неше кісі екен?

— Атшысынан басқа адамы көрінбейді. Мен аттарын жайғақтырайын. Сен қазанға не салатығыңды өзінен сұра. Қазы, жая, үйіткен сөміз қой еті барын айт. Неше қадақ ас дер екен?

Сықырлаған аяз, көсем жегілген аттардың тізбектелген қайысын тастай етіп қатырып тастап, қолы мұздаған атшы әлі ағытып ала алмай жатыр еді, бекетші келіп көмектесті. Атты қораға байласа жүріп:

— Жігітім, бұл желе жатқан қай мырза?

— Оны өзінен сұрарсың. Мен оншалығын біле де қоймаймын,— деді қараңғы қорада ағашты сыйпалап, атты қаңтара байлап жатқан атшы, аяз сорып, икемге келмей тұрған аузынан сөз әрең шығып.

— Күйме өзіңкі ме, жалдап алған ба?

— Өзіңкі де емес, жалдап та алған жоқ... Мына қақпаны тағы біреу қағып тұр. Барсаңызшы! — деп атшы бекетшіні түртті.

Ол бекітулі қақпаның алдына барып:

— Бұл кім? — деді.

— Күймелі кісі келді ме? — деді, он үш, он төрттегі баланың жіңішке даусы.

— Келді. Оны қайтесін, өзін кімнің баласысын? — деді бекетші, қораның қақпасың ашпай.

— Ендеше болды, — деді де, бала атын тасырлата, шаба жөнелді.

— Бұл қандай неме, қайдан келді? — деп бекетші үйіне жірді.

Бекетші ат жайғастыруға шыққан соң, әйелі:

— Қадайша, қонақтарға самауыр қой, — деп, қызын далаға шығарып, өзі мырзаның жескініне көз қыйырын бір жүгіртіп өтті.

Алуан түрлі кісіні көрген бекетші әйел, тап осы ұсқынды адамды өмірінде көрген жоқ еді. Бет әлпеті, отырысы не байға, не әкімдерге, не саудагерге ұқсамайды. Неге жорырын білмей, дал болды.

— Мырза, біз жолаушы күткен адам болған соң, қазанымызды қонақтың бұйыруына қарай асатын едік. Ас ішетін боларсыз? — деді.

— Ас ішкенде қандай, жөңрей!.. Қандай еттеріңіз бар?

— Сеге шыққан жылқының қазысы бар, жая бар, жал бар, семіз қой еті бар.

— Жылтырағын көбірек, басы салып, қазынымызды талтырып ас. Әзірге мынаны ала тұрыңыз, — деп он сомдық қызылала қағазды әйелге ұстата берді.

Мұндай өспісіз бөрген ақшаны ұстай алмай, әйел бөгеліңкіреп қалды.

— Ала бер, жөңтей, тағысын тағы көрерсіз! Суық соғып, қарын ашиңқырап қалды. Асыңызды жеделдет.

Әйел есік алдына желген күйеуіне сыбырлап:

— Мына мырзаң, үйдегі етті түгел ас деп отыр. Тіпті, аттың кұны, он сом ақысын беріп те қойды.

— Неше қадақ ет ас деді?

— Қазаныңды толтырып ас дейді, қадағың айтқан жоқ.

— Әй, жолға алып кететін шығар! Өзінен сұрап, жолға алатын болса, бөлек асып бер.

— Өзің сұрай ғой енді.

— Бар, бар! Етті әкеле бер. Атшысына көрсетіп тарт та, шараға сала берші. Мен отырған соң сұрайын.

Он сомның қалтаға түскөніне көңілденген Рысбек, үйге көңілдене кірді.

— Мырза, «жүздің жүзін танығанша, бірдің атын біл» — деп жөн сұрағанды айып етпессіз. Қай жақсы деп білейік? Сүйегіңіз кім болады? Сапарыңыз қайдан? Айтпай отырыңыз, — деді бекетші жанынан алысырақ, алдына тізерлене отырып.

— Сүйегім — жан білмес ру, белгісіз байдың баласымын. Бір мың сегіз жүз тоқсан өкі қой айдан барып, (бұл сан Қажымұқанның Россияға барған жылы) Россияға сатып қайттым. Енді елге қайтқан бетім еді.

— Япыр-ай, кісінің есітпегені көп болады екен-ау! «Жан білмес» қай елге жатады? Арғын ба, Қынышак па?

— Отағасы, соны өзім де білдікпіремеймін.

— Дұрыс, дұрыс! Я, айтпақшы, асты көп сал деген екенсіз, жолға алатыныңызды бөлек асып ба?

— Әй, тәйір-ай жолда кімі тамаша ыше ме? Тұтас асып әкелсін дағы.

Үйішіндегі жан үшеу-ақ еді. Көп жылдан бері жолаушы күтіп өмірі өткен үйші: түсіп кеткен кісінің мейірімді болып, ат аунаған жерде түк қалғандай, есептен тысқары, баласының қолына бір нәрсе ұстатып кеткенін тәуір көретін. Бала дегенде, жалғыз Қадыйша, жасырақ кезінде оған бес — он тыйын, бірер кәмпит берсе де жағасып, қонған қонақтар, әлінше құр тастамайтын. Ен-

ді ол бойжетіп қалды. Қонақтар болымсыз сыйды беруге ұялып есейген балаға лайық сый таба алмай, не қыймай, бекеттің пұлын, ас-суының ақысын төлеп кете беретін болған. Ол түнеп өтетіндердің ішінде ел байы, мырзалар да, атқа мінген, сөзге араласқан да, жай шаруа да, саудагер, төрелер де болды.

Қадыйша, буын бұрқыратып, самауырын кіргізісімен, жастыққа шынтақтап, қыйсайып жатқан басын көтерді де:

— Қарындас, ана орамалдағыны алып, маған бер, Петербурдың базарлығынан ауыз тигізейін, — деді.

Дастарқанын жыйып, шыныаяғын әзірлеген қыз, буулы тұрған орамалды мырзаға алып берді. Мырза қос уыс кәмпитті шаша тастады. «Гүлжиһан» сабын мен бір кұты иіссуды қыздың қолына ұстатты.

— Базарлығым, шырағым! Тағы бір жолым түскенде мұнан да мольрағы болар...

— Уа, мырза, ауылға апарғ жатқан сауқатыңызды жолшыбай үлестірсеніз, несі қалады? — деп қауқылдады әке, шешесі.

— Оқасы жоқ, отарасы! Мал жетеді. Бұл күйменің ішіндегілер ғана. Петербурдан қырық лау мүлік жолда келеді!

«Шіркін-ай, қандай заттар екен?..» — деп ойлады бекетші.

Шай ішіп, шекесі терлеп, сол үйдегі бар жастықты басына үйгізді де, Қажекең қасқыр ішігін аяқ жағына жамылып, ас піскенше қыйсайды...

— Әйел-ай, асынды жайлап қайната бер. Мырза аздап демалсын, — деді Рысбек.

* * *

Қажымұқанның жастығын биік қойып, басын жоғары көтеріп ұйқтайтын әдеті еді. Көзі тез ілініп, тез оялатын. Албырттанып, ештеңені аңғармайтындай болып отырып, не ұйқтаған болып жатып, айтылған әңгімені түгел есі-

тетін. Бірақ: «Пәленше соғы айтты»,— деп тіс жармайтын. Біреудің сыртынан сөз айтуға қаны қас адам еді.

Ас пісіп, түсіріп жатқанда, бір күшті қол қақпаны соғып-соғып жіберді. Оның дүмпуі ағаш үйдің іргесін солқылдатқандай болды.

— Ойпыр-ай, мұнысы кім еді, тағы?! — деп алғашқы кесек өтті сала берген әйел, аяқ ұстап отырған ерінің бетіне қарады.

— Дәу де болса, палуан шығар осы... Алдыңғы күн аулына келді деп еді. Мен шығайын, — деп шараны жерге қойып, Рысбек тұра жөнеді.

Қақпаға жете бере:

— Бұл кім? — деп дыбыс шығарды, тонын нығына жамылған бекетші.

— Қақпаңды аш, мен Нұрмағамбет!

— Ой, айналайын-ай, аңсаған дыйдарыңды көрсеткелі, құдай айдап келді-ау сізді!.. — деп есікті тез ашып, атының шылбырына орала түсті.

— Атты ықтасыңға байла. Жедел жүріп, терлеңкіреп қалды.

— Палуан, ат жайып өзім білем. Тоназымай үйге кіре беріңіз.

Төр алдында, үстіне жамылған жүндес ишігі төбедей көрініп жатқан мырзаға тұр дей алмай, бекетшінің әйелі соған таяу төрт қабаттап көрпе төседі. Палуан сырт киімін шешіп отырды да, үйішіне түгел амандасты.

— Палуан-ай, сізді көрмегелі де көп болды-ау!.. Ауылға келгенінді естіп едік. Барып сәлемдесуге ақпанның қары үстемелеп, мойын бұрғызбай жатыр... — деп Рысбек кіре сөйледі.

Оған жауап қайтармай, қамшысын бүктей нұсқап:

— Есік алдындағы үйілген көңдей күмпиіп жатқан кім өзі?! — деп, жатқан мырзаға көз қыйығын салды.

— Ол бір Сәртөрек жақтағы мырза көрінеді. Петербурға барып, қой сатып қайтқан ба, қалай?.. Күйемен

қайтқан екен. Жол қағып, шаршап қалған көрінеді. Күн батқан соң келіп еді, демалып жатыр.

— Кім екен?

— Білмедім, палуан, «Елдес» деді ме, «Жанбілмес» деді ме, бір рудың атын айтып еді, есіме түсіре алмадым...— деп сабырлана сөйледі.

Палуан-шолақ, көтеріңкі дауыспен:

— Онда үйілген жөн екені анық болды ғой, жатсын!— деді.

Мырза ыңыранып барып, басын көтерді де, палуанға көз қыйығын салып, үндемеді.

— Мырза, жол болсын, қайдан келесің?

— Петербурден.

— Я, о жақтағы ел аман ба?

— Аман.

— Патшаның палуаны — Қажымұқан деген біреу бар деп еді, оны көрдің бе?

— Жоқ.

— Сандалып, талай жерге барсаң да, ауылда жүрген мен көрген Қажымұқанды көре алмаған екенсің!

— Сіз оны қалай көрдіңіз?

— Көргенде — әкесің таныттым! Қар басқан бір бекетте отыр екен.— «Мен патшаның палуанымын», — деп былшылдады. Отырған жерінде бүріп ұстадым да, бір мына жағыма, бір мына жағыма атып ұрдым да, далаға лақтырып жібердім!

— Өтірік айтасын! Оны көрген жоқсың. Қажымұқанды атып жіберу үшін, алдымен менімен бел ұстасып көру керек!

— Е, ондай да өнерің бар ма?

— Бар!

— Ендеше орнынан тұра ғой!

Мырза, бешпетіне таққан медальдары салдырап, ұшып тұрды. Нұрмағамбет те тұрып, Қажымұқанды бауырына құшақтай басып:

— Атағың шығып, елдің абройы болған, бауырым,
сағынып жүргенде сені де көрдім ғой!.. Әкел бетінді!..

Қазақтың екі палуаны бекетшінің үйінде осылай кездесті!..

Қадыйша қаза болды он жетіде,
Қараса, көз тойғысыз келбетіне
Айтқан серт, жеті жатып, алысқан қол —
Арманда, шықпай кетті жер бетіне!..

Қажымұқанның елден кетіп, қайта келуі осымен тұра тұрсын.

Бұл бір ауыз өлең, Қажымұқанның өмірінде кездескен қайғылы уақығасы — ұзаққа созылатын қызық уақығасы. Сондықтан әңгіменің созылар желісі келешек өмірдің үлесіне калдырдым.

Бірінші кітаптың аяғы.

К. Абдыкадыров

КАЖЫМУХАН

Изданне Казгослитиздата — 1961

Редактор *И. Иманкулов*
Художник *К. Ходжиқов*

Техредактор *С. Ницанов*
Корректор *Л. Ашқоо*

Сдано в набор 5-VI-1951 г. Подписано к печати 27-VIII-1951 г. Изд. № 129.
УГОБ110 Бум. 84 X 108 мм 1,562 бум. л. — 5,125 п. л. (Уч.-изд. 5. л.). Тираж 28000
Цена 3 руб. 50 коп.

г. Алма-Ата. Полиграфкомбинат Казполиграфиздата при Совете Министров
КазССР. Зак. № 1089